

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ



Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Борисав Станковић

ГАЗДА МЛАДЕН

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање или брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на Веб сајту www.ask.rs.

2009

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Борисав Станковић

ГАЗДА МЛАДЕН

Садржај

I..... 2
II..... 4
III..... 10
IV..... 26
V..... 38
VI..... 45
VII..... 59
VIII..... 63
IX..... 67
X..... 69
XI..... 70



ГАЗДА МЛАДЕН

I

Целог живота, увек, само је радио оно што један човек треба да ради.

Још док је био мали, тек пошао у школу, знао је да, као што доликује сину и првенцу њихове куће, треба да се најбоље учи, а опет да код куће од свих највише се боји, поштује бабу, очеву матер. Баба је била у кући све и сва, сви су се ње највише бојали и поштовали је. За ручком, вечером чекало се да она прво седне за софру, она прво почне да једе, окуси од јела, па тек онда они: отац, мати... И Младен је тако и радио. Кад би из школе долазио кући, ишао би право онамо где је знао да ће наћи бабу. Прво њој да се јави, прво њој да пољуби руку, па и кад је пољуби, да, опет, од ње не иде, већ да остане тако стојећи пред њом као ишчекујући да га баба, ако има за шта, пошаље, а он је послуша, услужи. Баба га увек, ако њој не би требао, слала матери да тамо њој у кујни нађе се при руци, а готово увек, да ако млађи брат који је био на сиси плаче, он га узме, носи, забавља. И с братом на рукама, било тамо код матере у кујни, било испред куће, и забављајући га, тако чека оца да из чаршије дође на ручак.

И после би и отац долазио. Још на капији са улице чуо би се његов глас, здрављење, жељење пријатна ручка сигурно ком комшији с којим је отуда из чаршије дошао. Онда би се појављивао и улазио на мали капиџик, затварајући га одмах за собом. Тешким, крупним корацима по калдрми, испод свода од лозинака долазио би. Приближујући се већ би свлачио колију и одмах право ишао у собу у којој су ручавали. И отуда, из собе чуло би се како баца колију у кут међ јастуке, како седа, и одмах његов крупан глас:

— Хајде да се руча! — И као да је још откада дошао, откада тако седи, чека на ручак, нестрпљиво, гладно почео би да жури.

— Хајде, хајде да се руча! Где је нана? Зовите је.

Мати, већ уплашена, ужурбано би поставила софру, ређала хлеб, кашике, виљушке, уносила леген, пешкир, ибрик воде, поливала га, те он умио руке. Али бабе, која га је сигурно чула кад је дошао и чула како виче, још не би било. У послу, тамо по башти је остајала. И тек када би отац не могући више, раздражен од мириса већ усута јела, изломљена топла хлеба, почео чисто да грди:

— Ама хајде! Где је нана?

И тек тад би се нана одзивала:

— Сад, сад!... Ево ме! — И долазила би свлачећи заврнуте рукаве. Мајка би и бабу дочекивала, поливала, додавала јој пешкир.

Отац му, као увек једва дочекав да баба већ седне, прво се она прекрсти, прво она окуси од јела, јео би брзо, халапљиво, журећи се као да једва чека да то сврши, наједе се и да што пре легне, преспава, одмори се од дугог тамо у дућану стајања, продавања. И заиста, заситивши се, не дижући се од софре, већ само одмакнув се и истресав мрве из скута, одмах би се изваљивао и спавао.

После њега би баба, мати и он, Младен, настављали ручак, али тихо, полако, као крадући, да не би оца пробудили. Тако исто би тихо се дизали са ручка, мајка нечујно износила софру и чистила, тамо у кујни остајала да пере судове, спрема. Баба би већ одмах после јела опет отишла, управо вратила се тамо откуда је и дошла, у башту, двориште, да настави прекинути посао. Увек шврља, нешто шушка, чисти, прибира камење и парчад ћерамида палих, пребачених са суседних зидова, увек наглас гунђајући, сама себи говорећи, као свађајући се, због тог са стране и, како се њој чинило, намерно убаченог камења.

Отац би спавао кратко, бурно, рчући. После спавања чисто би скочио, умио се, и брзо, немајући када, већ уз пут навлачећи колију, као да се не задоцни, одјурио би натраг у чаршију, у дућан.

Мати би, као ослобођена очевим одласком а свршивши сав посао у кујни, тек тада улазила у собу и седала код прозора. Узимала би или плетиво или опрано рубље да шије, крпи и гледа кроз прозор на двориште, башту, капију, улицу.

И онда би настао онај после ручка кућни, тих мир. Чудан и чисто нем мир. У коме сви они: и Младен испред куће с књигом или таблицом, и баба у башти, и мати му унутра опкољена белином рубља, одударајући од тамног црвенила по соби простртих ћилима, јастука, и око њих цела кућа, и околни зидови, а тако су изгледале и суседне куће, тако улица, тако иза њих чаршија из које се чуо тих жагор, — све као да се одмара, лежи. Као после ручка, па све засићено, уморно, некако увучено, чудно, немо оцртава се, тако да се горе, више куће им, по небу чисто осећало како подне, време иде, пролази дан, мрак наилази.

II

Тај подневни, после ручка кућни мир нарочито се јаче, више осећао код њих, због куће им. Висока, увучена и ограђена високим зидовима и високом двокрилном капијом. Кад се из Чаршије улазило у улицу, одмах би се наилазило на њихну капију. Она се истицала како својом величином тако и зидом уличним, који је био од осталих виши и увек покривен здравим, јаким ћерамидама. И поред тога, ту, до капије, испод ње, навек нагомилано, истовремено по неколико кола греда и камења што је ту и зими и лети заривено у земљи стајало, чекало за нека зидања, потребу ако се укаже. Али кад би се капија отворила, па у њу ушло, човек би се трзао. Бунила би га она удаљеност куће и големо дуго двориште. Чисто као да би се упадало, тако би се силазило и дугом калдрмисаном путањом ишло ка кући. Кућа је била тамо, у дну. Висока, на два спрата. Са капије видела би се само њена једна страна, и горњи бој који, окренут наниже, окречен, белео се, док од доњег спрата само се видели дирека трема и тамо унутра у полутами кујна, собе. Лицем куће, целом њеном ширином, испред ње, протезала се башта и губила наниже. Супротни, комшијски зид није се видео од силног дрвећа које је било велико, старо, разгранато. А одмах испред саме куће, где је био трем, плоче, чесма, шимшири, биле су лозе чардаклије које су, пењући се до горњег спрата, разграњујући, ширећи се и мешајући се са лишћем и дрвећем из баште, чиниле један зелени свод који је од куће наниже једноставно, густо, протезао се а саму кућу као половио и чинио да се иначе тамни доњи спрат готово не види а да се више тог зеленог свода горњи бој јаче, више истиче и бели са редом окречених соба. Са тога горњег спрата видела се не само цела улица која се својом кривином, крововима час ниских час високих кућа и димњака, ширила и губила у њивама, него чак се гледало изван вароши. Цело поље, брег са »баждарницом« од које се видело како широк, бео друм силази, уводи у варош. Иза баждарнице могла су да се назру Два Брата, Чуке, Чуково са својим по падинама раштрканим и ишараним селима. Одозго, са стране, видела се цела горња варош. Турски део, збијен, као у рупи, пун кровова, чардака, кривих тесних улица; са сахат-кулом, амамом. Горе, у челу вароши, белела се гола, раштркана »циганска маала« иза које се тамнела зелена Ћошка, а опет иза ње високо до неба дизала се испрепукла, камена Пљачковица и Крстиловица...

То је био тај њихов, чувени чардак, кућа, горњи спрат који, опкољен зидовима, улицом, чаршијом, није се видео а са кога се све видело; тај чувени »баба-Станин чардак«. Нарочито када би дубоко у ноћи горе, на чардаку, било осветљено, видео би се, распознавао, и путници, кириџије, тешећи себе што су у ноћ ипак на време дошли, говорили би:

— Још седе баба-Станини!

Са капије се упадало и ишло калдрмисаном путањом. Испред куће био висок »ћутук« и чесма са које је вода текла и свеже падала и натапала башту. Трем, ограђен дирецима који су држали горњи спрат, патосан старим изломљеним плочама. У њему се навек осећала влага и тмина. Светлост у целом доњем спрату, спаваћој соби, долазила је од прозора позади куће. Ломила се по кујни, огњишту, рафу, судовима. Навек једна страна кујне била у мраку, те је целог дана тамо горела свећа, да би се могло да ради. Степенице које су водиле на горњи бој, истина, биле су старе, али од свакодневног рибања жутеле су се и мирисале, као што је и од горњег спрата долазио мирис опраности, изветрености. Истина, Младен није сасвим знао тај горњи спрат, јер никада нису смели да се тамо пењу, једино о слави, Ускрсу, Божићу.

Знао је само да су тамо, у собама, најскупљи пиротски ћилими, сребрни зарфови за шоље, кондири, иконе из Рила, Пећи, Свете Горе, да једино то тамо баба иде, намешта, спрема... А доле, иза степеница, жутела су се врата од подрума, више којих су вирили, као отвори, мали прозори од бабиног »сопчета«. Подрум се протезао дужином целе куће. Био пун. Пун бачви, каца, масла, сира, вуне. Све што није могло одмах да се троши. Чак и сам је Младен за то већ слушао да је у њему било и пара што их је закопала баба. И то старог новца, који је баба крила, и ни деди, покојном мужу свом, па сада ни сину, оцу Младеновом, ником не казивала, као да се бојала да они, ако виде како имају толико новаца, не напусте радњу, дућан, не ослободе се и не постану меки, раскошни.

Јер, једнога дана умало не пропали. Тако се говорило, мада се то никад по њиховој кући није осетило или видело. Деда Младенов, после оца наследивши толика имања и пошто био и од бабе млађи, тек онда наставши на пуну снагу, мада је већ имао сина, оца Младенова, одједном почео да расипа, троши. Што је најгоре, са правим беговима и Турцима по Скопљу и Призрену да се у расипању, раскоши и банчењу надмеће. Једног дана на женске и карте готово све дао, изгубио. Све требало да се распрода. И онда, тако се говорило, баба кришом, не говорећи никоме, сама, само с једним рођаком, и, како причају, преобучена у мушко одело прешла границу, отишла у своје родно место тамо око Пећи и Вучитрна и сва имања распрода, донесе новац и плати. Остатак новаца закопала у подруму. И тако све спасла. И од тада све она узела у своје руке.

Доцније, у старости, деда шлогиран, тамо у дућану само седи. Син, отац Младенов, који је био већ дорастао, наплаћивао, продавао. Увече он баби доносио новац, давао јој рачуна. Истина, све то изван њих самих, изван куће, у маали, чаршији и међу светом се није знало, није смело да се опази и осети. Споља, све што је било везано за кућу, за име, било је исто као и пре. Гробови увек су као пре били чисти и са запаљеним кандилом, у цркви једнако је горело оно златно кандило, поклон, дар њихове куће. На Божић, Ускрс, о слави и даље се апсенцима по затворима носила јела и пића; просјацима и даље се раздавало. На слави, имендану и даље била вечера, гозба. Али не као пре. Тај потрес, посрнуће, које се тако јако крило, баш на тим гозбама, вечерама, међу најужим кругом родбине, баш се тад најјаче испољавао. Све је било друкчије. Познавало се то по чашама винским, у којима је, истина, било најбоље вино, али никад не напуњене до врха, да се прелива, већ чисте, са по два прста колико

треба празне; по чистом уоквиреном јелу у саханима, а не да су убрљани, пресипани... Тако и по самим собама, одајама. Истина да су као и пре биле отворене, осветљене, намештене као што треба, али не онако топло јако угрејане, утуткане. И што се приближавало крају вечере, време дизању, одлажењу, оне би собе, цела кућа чисто биле све хладније. Истина се и даље ложило и даље послуживало, нудило, тек...

То је била та њихова кућа у којој се навек знало ко је и шта је ко. Прва увек била баба, па онда отац, па Младен, и тек онда мати и млађи брат. Баба увек у краткој, до чланака колији, са задигнутим и за појас заденутим пешевима да јој у послу не сметају. Мало погрбљена. Забрађена затворене боје шамијом да јој јаче одскаче и бели јој се везена око врата бела марамица. Сува, паметна, строга лица; очију увек јако, јасно отворених, уздигнутих, мало набраних. Увек у послу и то све око куће, тамо по горњем бојy, собама, одајама. Чисто сасвим одвојена од кујне, готовљења, спремања, као неки гост у кући а опет држећи све у својим рукама. Све кључеве од подрума и од оног њеног сопчета, од сандука, ковчега у којима су стајале нове, стајаће хаљине, новац и друге драгоцености. И за све морали њу да питају, од ње да иште. Али и она се о свима њима по кући бринула. О матери, оцу, о њему, Младену, и млађем брату. Увек да имају ако не најбоља одела а оно увек чиста, незакрпљена. Да се, као и некад, басма, свиле, везови, шамије кад приспеју у коју трговину, прво код њих шаљу на углед и пробу. Можда то њена снаја, мати Младенова, има већ, мада неће од силна свакидашња посла по кујни моћи никада можда ни понети, али ипак морало је да се има, да случајно, ко зна, не укаже се каква прилика те она не буде постидна међ другарицама, комшиницама. Тако исто она је водила бригу и о славама, Божићу, Ускрсу. Да, као увек, сва родбина ту код њих буде, из цркве прво се код њих дође на честитање. А и да отац са матером такође, кад ко од њихове родбине слави, не пропусте да оду, честитају. Нарочито мати да је обучена као што треба, у најновије хаљине, да понесе доста шећера, јабука, крушака, чиме ће даривати тамо децу. Јер и деца су знала да увек, кад год се дође код њих или они к њима, увек добијају што да једу. Али зато мати је морала бабу једнако да слуша. Исто онако као у почетку, када је била доведена, што није знала ништа по кући па морала свашта њу да пита, тако и доцније, и сада, када се већ уродила, ето њега, Младена, већ толиког има, и опет мора за свашта да је пита. Колико брашна, масла, сира да узме; које ће јело да готови? У подрум није смела да завири, још мање да без бабиног знања што узме или дâ коме, као и женама по комшилуку да сме од посуђа што на послугу да дâ. Чак и за одело, које ће шалваре, који минтан да почне сваки дан да носи, прља. И мати, не само да се у томе осећала понижена, да је то вређало, но, као увек, била благодарна, јер она, баба, једном засвагда учинила је нешто за њу због чега ће је целог живота поштовати и до гроба јој бити благодарна. А то је било што је она, баба, била та која је њу запазила и од свих сестара, баш њу, најмлађу и последњу, казала оцу Младеновом да узме за жену. А када она, баба Стана, за неку каже не само да је добра него и пристане да јој дође у кућу и буде снаха, онда се знало колико то значи. А нарочито је то много значило за матер и њене, њихну кућу, која горе, око сахат-куле, истина је била доста имућна, али оне одавно остале без матере, она и сестре јој, и цела кућа без домаћице била као обезглављена а још пуна њих, женскадије, те није баш изгледала као што треба. И нарочито она, Ката, која је била најмлађа од свих сестара и готово била остављена само да ради и трчи по кући, као нека слушкиња, док су остале сестре, старије, већ у годинама, гледале себе и спремале своје дарове. Оне излазиле и стајале на капији, оне се виђале по славама, свадбама, док она једнако била унутра, у кући. И

зато, не само да јој штогод није било право, овде, него била сва срећна. Ништа је не бринуло, не једило, још мање да у томе што мора за свашта бабу да пита, од ње да иште да јој дâ сматрала као неку увреду, понижење. Чак ни то: што изван кујне и оне собе где је она радила, распремала, даље, изван, по дворишту, по кући, као да није ни постојала, јер ни комшинице или ма ко који би дошао да шта код њих поиште, обично какав суд да се послужи и врати, па не нашав бабу, пре би се њему, Младену, обраћао него матери:

— Младене, треба ми (то и то). Ако ли да узмем?

Чак ни то њу није вређало. Њој је само било до тога да су: њоме у кући сви задовољни, да вечито ради и да је сва срећна свакоме од њих да угоди. Прво баби, па онда мужу своме, оцу Младеновом па чак и њему, сину, Младену. Она према њему, Младену, не само да се није осећала старија од њега, као мати, још мање равна њему, него чак и млађа, нижа од њега. Њега и мужа, оца му, заједно у један ред стављала, у старије, веће од себе, као домаћине кућне.

Увек кад год би отац што заборавио из дућана да пошље кући а она, не смејући понова сваки час да га за то опомиње, бојећи се да га тиме као не нањути, увреди (зар он мало посла и бриге има тамо у дућану и чаршији?), увек би се онда обраћала Младену, и то као да је он отац, он заборавио, он за то крив, и чисто би њега за то корила.

— А, бре, што не донесете? Како то да заборавите? Знате да треба, па што не доносите?

Или, када би Младен пошао ујутру у школу и она, знајући да ће он, као увек, прво код оца у дућан свратити да му се јави, она би не по њему, већ самом њему, Младену, поручивала шта јој треба из дућана:

— Младене, треба ми (то и то), па немој да заборавите. Пратите из дућана.

И у тој њеној понизности, заједничком ословљавању, изједначавању у старешинству оца са њиме, Младеном, сином, огледала се она предосећања матера према својим првенцима, она слутња, бојазан, што су они ти који ће, не дај боже када им мужеви, домаћини, умру, бити домаћини, хранити их, чувати, бригу о њима водити. И зато још када су овако мали за тај њихов будући терет, бригу што ће они имати, били су и старији од њих, матера својих, једнаки са оцевима својим.

И зато Младен, као да је то знао, осећао, увек је био према матери озбиљан. Строг. Нарочито би је грдио када би по обичају, а све из доброте, наивности, када оде у комшилук и нађе се са комшикама, па да не би изгледала горда, због тог њихног богатства, првенства куће, она се навлаш заборавља и у разговору остаје тамо по читаве сахате, да увек морају да шиљу по њу и да је зову.

Младен, црвенећи на ту њену слабост, понижење, увек би је не корио већ чак грдио:

— Зашта, мори, мати? Зашто да си таква?

Она, долазећи, спотичући се од трчања, као улагујући се, говорила би:

— Ето, таква сам, бре, синко! Луда! За никуда ја нисам...

И никада она, као друге матере, да је смела са Младеном, као са сином, да се шали, још мање да га грли, љуби. Сву своју љубав преносила је на млађег. С њиме, па и то крију̂ћи се, да је »они« не виде (баба, отац, и чак Младен) и не смеју јој се на те њене будалаштине, слабости, у потаји, кришом, млађег би брата грлила, љубила и расповијајући га, купајући га, шта ти не од лудости и љубави чинила.

После бабе, долазио је отац. Сиров, крупан човек. Лица затворена и више натмурена. Трома, тешка покрета и корака. Још тромија говора. Обучен навек готово у нове чакшире, опасан појасом и у минтану који му је био тесан. Нарочито око широка му и кратка врата. Навек као од неке силине, ватре, колију је носио забачену, на рамену, и увек ишао погнуте главе. Он је имао само да води бригу тамо о дућану, трговини, чаршији, а овде код куће, није имао ни за шта да се брине. Још мање да што наређује, заповеда. Отац му то као да је и волео. А Младен се и досећао зашто је то тако. Зашто се отац пред бабом увек чини да је још као мали, недозрео, и не толико озбиљан да је, те, као у дућану, тако и код куће, он да је први, он да наређује, он заповеда, распоређује, све у својим рукама држи, већ све то једнако баба. Прво, што му је тако било лакше, навикао се, волео је да, када мора већ тамо у дућану и у чаршији да лупа главу, купује, тргује, пази и отвара очи, онда бар када овамо, кући, дође, да нема овде што да мисли, о чему да се брине и заповеда. Да може рахат, раскомоћено, без бриге да лежи и да се одмара. А друго, што, истина, нико други није знао и што је Младен тек доцније када је сасвим порастао дознао, схватио, било је то: што отац, мада је у чаршији, међу трговцима био доста уважен, поштован, на своме месту, као што треба, ипак од те своје уваженост покаткада попуштао. Заборављао се. Покаткад, запио би се. Истина, и то ретко, кришом. Онда, не знајући од стида, муке, бола, шта ће, по три дана би лежао. Требала је тада баба само да га прекори, ма шта да му опоро каже, одмах би од куће отишао и никада не би се више вратио. Овако, само би болно лежао. Баба се увек чинила невешта, као да није знала зашта је болестан. Једино што би се примећивало да она зна, то је било за време ручка, када за софру сви седну а отац лежи. Од горчине, бола, њој би чисто залогаји у грлу запирали. Прсти би јој, приносећи залогаје устима, такође на бол скупљени, дрхтали. И да то сакрије, оца не увреди, сваки би час у крилу скупљала и чистила мрве од хлеба. И нико се није показивао да зна за то његово пиће.

И зато је отац пред бабом увек радосно, од свег срца чинио се мали, не он да је домаћин куће, газда, да доноси. Сваке суботе, увече, доносећи пазар, још с капије разузурујући се, скидајући колију, у исти мах вадио би кесу и додавао би било матери, било њему, Младену, већ ко би се ту у близини нашао, и давао је да овај право тамо, код бабе у сопче, однесе:

— На, однесите тамо!

И после вечере, када би мати, Младен полегали, угасили свећу, отац би још тамо код бабе остајао бројећи паре и дајући јој рачуна шта је, колико и од кога пазарио, купио...

Младен кроза сан чуо би како отуда кроз кујну допире очев глас. Пун, кратак и понизан. Уз то звек новаца и извињавање:

— Нисам могао више, нано. А за то и то цена је оволика. Нижа није. И, ако хоћеш, да купим, ако не, како ти наредиш.

Доцније, осетио би очев долазак. Распасујући се, одахнувши, као отресавши се терета, испружио би се код њих у постељи, навлачећи јорган по глави. И Младен би осетио чак и овамо, испод материне главе, па чак и испод своје, очеве прсте од испружене руке, како и њега заједно са матером грли.

И онда би настало оно уочи недеље, празника, њихово спавање овамо у соби. Он, отац, мати, и млађи брат у колевци. И сви, свршивши све као што треба, спавају и одмерено рчу од срећна задовољна сна, не бринући се ни о чему, не осећајући никакве бриге, мисли до једино осећајући око себе утутканост, сувоту простране собе, мекоту и топлоту постеље и напољу широку бескрајну, до на крај света топлу ноћ.

Баба, ко зна, као увек, она још не легала, остајала да у сопчету седи, рачуна, води бригу о свему, о сутрашњици: које ће се јело готовити, колико још може тај и тај ћуп масти, врећа брашна, сир или месо до те и те недеље дотрајати, док не дође друго и док се још не заради и може без штете, да се не осети оскудица по другим потребама, друго, понова да се купи.

Тако је било код њих одувек. Откако Младен зна и памти. Такав отац, таква мати. Баба све и сва у кући. По њој се већ и кућа звала. По њој и отац, па чак и он, Младен, »баба-Станин Младен«. Тако су га звали. И тако је било једнако, годинама. И зато Младен, мада још дечко, још у школу ишао, ипак је све то знао и трудио се, гледао да и он буде као што треба. У школи, да се учи добро. Ако није, а увек је био, најбољи ђак, а оно да је највреднији, најтачнији у чаршији, када из школе кући иде, да је с њиме сваки задовољан; да је онакав какав треба да је син њихове, газдинске, куће, која је и покрај свега још једнако била и бројала се међу прве куће. Па још он, првенац такве куће, који има оца да наследи. И не само да је морао бити такав већ није смео да допусти да га макар ко, било баба, отац (мати већ не би ни смела) за шта прекоре, што никада није ни чињено. А најмање отац да је кадгод то учинио, јер какав је он био осоран, прек, уверен је био и знао да му Младен, син, мора бити онакав какав треба да је.

И Младен је био такав.

III

Доцније, баш кад, бар судећи по баби, по њеном безбрижнијем лицу, мало слободнијем, веселијем, по обилности јела и одела, отац са трговином и пазаром почео добро да зарађује, изненада, напречац, умре отац, и Младен га одмах, као што је и требало, заступи у дућану. Остави матер, бабу и целу родбину да наричу за оцем, оплакују га, иду му на гроб, а он, престрашен и највише уплашен бабиним страхом да сада све не пропадне, не изгуби се, нарочито за њ, Младена, да неће моћи, мали је, нејак, да заступи оца у дућану, буде како треба, издржи, — гледао је само да се у радњи очева смрт не осети. Да као пре, у исто време, рано се отвара. Да чим се из њихове улице изађе, наниже, после неколико дућана, одмах се њихов распознаје. Види се по јако извученом крову и широким ћепенцима. Улаз, врата, од буради катрана, наслоњених полуга гвожђа, дасака, готово затрпан. Унутра, у дућану, да је код слугу увек он. Престрашен, не знајући, а највише плашећи се да заиста и не буде као што не треба, не заступи оца, само је то гледао, да се очева смрт у дућану не осети, да ниједан муштерија, купац, не отпадне. А остало, све је заборавио. И оца да оплаче, за њим сузу да пусти. Чак му ни гроб није добро видео. Сем на пратњи, приликом сахране, а више никад. у модрини зоре, готово у мрак будио би се. Око њега по соби већ су биле празне постеље матере, тетке, стрине. Откад умро отац, све готово сестре материне, тетке му, ту су спавале, седеле, а и доцније увек по једна или две. Не толико да матер и њих теше, колико да помажу при готовљењу јела, спремању за на гробље. Њихне постеље око Младена назирале су се, белиле празне, са устуреним јорганима. Из кујне долазила је светлост свеће и са огњишта. Чуло се спремање, мешење. Горе, опет, на горњем бојy, чула се такође лупа. И он, још у мраку, већ је био осветљен. Баба једнако се тамо пела, силазила доносећи шта треба. Већ када би било време да се диже, почели са улице да се чују кораци комшија који иду да отворе дућане, к њему, у собу почела би тихо, али сваки час да улази мати. Брижна, у страху: да ли ће се он сада, када је време, пробудити, да га не би она морала будити и опомињати. И када она у кујни почне гласно да пита тобож: да ли је отишао слуга да отвори дућан (мада је њега она иста још првога пробудила и упутила у дућан), Младен већ зна да је то за њега, и одмах би се дизао. Чим би се чуло како се он диже, облачи, одмах би улазила мати са свећом и, као тобож да до њега стоји да ли ће се тако рано дићи и ићи у дућан, брижно би га питала:

— Хоћеш да идеш? — Идем! — одговарао би кратко.

Било мати, било тетка, држале би му појас у који се он полако, уздигнутих руку, да не би било каквих бора, вртећи, пажљиво, увијао. У трему, до степеница за горњи бој, сусрео би бабу.

— Оде ли, сине? — оглашавала би му се и она.

Пошто њој одговори, одлазио би.

Баба би га одгледала како већ сада сасвим у свануће, готово по дану, одлази. Са кључевима иде капији. Већ не обучен као дечко, него у мало дужим, затворене боје чакширама, у ципелама, минтану закопчаном до грла и утегнутом, дугом мор-појасу. Полако, мирно, погнуте главе иде. Тамне му се његова уска леђа, стас. Због погнуте главе јаче се извија и види из рамена му његов уски са шупљином по среди врат, и шире, испупченије види темењача.

На улици, комшије, такође сваки са неким као сажаљењем, јављали би му се:

— У дућан ли, Младене?

Одговорио би сваком на поздрав продужавајући пут. И то све уза зид, полако, мирно. Изишав из улице, упутио би се дућану, отворио га, пробудио слугу који тамо иза магазе спава, да диже врата, ћепенке, носи их и слаже иза магазе. Износи оне греде, полуге гвожђа и све што стоји испред дућана, око улаза. Младен, помажући слузи, гледа како он све ређа: сваку ствар на њено исто место намешта, веша, док дућан не добије исти онај јучерашњи изглед. Младен не седа, већ стоји једнако гледајући како слуга ради док не би сунце одскочило и обасјало ред дућана готово све подједнаких, са подједнако извученим крововима, а увученим излозима, ћепенцима, да су изгледали као да су под једним кровом. Шаренили би се они и одсјајивали обасјани сунцем.

Утом би његови пролазили чаршијом на гробље. Напред слушкиња, на глави са корпом која се повијала под теретом пита, јела. Одмах иза ње баба са матером, а иза ових читав ред жена, тетака, стрина. Све у новом, са свећама, цвећем и забрађене новим, црним шамијама. Младен би видео како би се тада сви из околних дућана, очеви другови, пријатељи, одмах дизали, излазили испред дућана и немо се клањали, поздрављали их као да су тиме хтели и они да се придруже али не могу, па зато по њима, баби, матери, шаљу поздрав оцу на гробље.

Младен увек би са очима пуним суза улазио натраг у дућан. Одмах затим одозго почели би да навраћају к њему покоји од стричева, тетина. Изговор им је навек био: како су били ту, ишли послом, па онако уз пут навратили к њему.

Готово са страхом, трљајући, кршећи руке, улазили би, ишли по дућану, загледали и запиткивали Младена. А знало се зашто долазе. Да виде, прегледају. Да ако Младен учини нешто што не треба, посаветују га, укоре. Али, Младена су увек затицали у послу. Или, наслоњена на тезгу са уздигнутим коленом и на њему тевтер по коме је бележио вересију, пазар; или, тамо, у магази, како лакше ствари вуче, уређује.

Доцније, после њих, већ би долазила баба. По баби Младен је знао да су се вратили са гробља. И то тек што су дошли. Јер, готово још и непресвучена, баба би одмах дошла овамо к њему, у дућан.

И то је било увек сваког дана. Испочетка, баба би готово целог дана преседела. Увече, заједно с њим, затворивши дућан, одлазила кући. Доцније, само би навраћала. И то чешће, по два и више пута преко дана. И то све тобож послом. Не што хоће. А кад би била субота, или уочи каквог великог празника, када је велики »пазар«, целог дана преседела би. И то горе, на тезги, до чекмеџета где се остављао новац. Не мешала се ни у шта. Остављала Младена да он ради, пазари, тргује. А то баш њено немешање ни у шта већ само долажење, седење, као надгледање, требало је да значи: да она, стричеви и цела фамилија зато долазе, обилазе га, не што се боје за њега да он не би нешто учинио што не треба, још мање да сумњају да би он новац или еспап дигао, узео, и, као што други синови раде, кришом трошио на слаткише, шећерлеме, — већ морају да долазе, да се сваки час виђају у дућану, ради других, ради света, околине, ради осталих радња, ради трговаца, муштерија. Да се они, видећи само њега, Младена, дете, не би устручавали, не долазили да тргују, бојећи се да се Младен, као свако дете, кадгод не превари, потроши, изгуби новац од пазара, па после у томе и они не осете се као криви, што су тргујући, дајући му новац, тиме дали и пружили прилику да он згреши. И да то не би било, зато је она долазила, седела. И то истакнуто, до чекмеџета, у врху, да би је сви видели, уверили се да је она ту, да она надгледа, узима новац, а не он, Младен, дете, и да зато немају бриге да ће доцније, ако што буде, они бити одговорни, осећати се криви. Зато би целог дана преседела строга.

По њој, њеном лицу, ништа се није познавало да се штогод догодило, десило. Само, место оне њене беле, нежне, везане марамице испод грла, била је, као и шамија јој, црна, велика, нова. Чак, кад би неки муштерија, какав сељак из удаљеног села, који је у години један пут или два пута долазио у варош, на пазар, па до тада није долазио и није чуо за смрт очеву, па кад би дошао, ушао, видео њу, горе, до чекмеџета, у црној шамији, одмах би се трзао, досећао и улазећи узневерено питао:

— Шта, зар газда?...

— Ех, Бог да га прости! — као храбрећи муштерију, одговарала би му она мирно, прибрано. — Ето, умре, синко!

И само то. Ништа више. Једино што су јој уста била збрчканија, стиснутија. Онако седећи, одударајући кроз излог, у дућану, на тезги, до чекмеџета, са уздигнутим и до прса јој приљубљеним коленима преко којих јој је била навучена бошча чак до стопала, да су јој вирили само врхови прстију белих јој чарапа на ногама, целог дана би мирно, непомично тако остајала, као да јој син, газда од дућана, није умро, нестало га, већ као да је отишао, некуд отпутовао а она, мајка му, ето замењује га, седи у дућану да пази, чува.

Па ни у кући није била друкчија. Нико њу не виде да она, откако умре отац Младенов, па ни приликом саме смрти, пратње, посрну, изгуби се. Још мање да, као свака мати за сином, па још јединцем, клону, паде, од бола леже у постељу и бар зачас заборави на кућу, послове који је чекају. Па на самом гробљу, кад као свака мати дође, она клекне чело гроба, плаче, али у себи, тихо, загрцано и чим мати Младенова почне од силна плача и нарицања да пада у несвест, заборавља се, она би је прекидала, трзала, не давала јој то, већ да, као што је ред, опоју покојника, деле у покој душе му, и, као што доликује њима, после враћају се мирно, погружено. И то толико мирно,

прибрано, да је већ и га њена мирноћа била неугодна, чисто била непријатна и сама она са том својом мирноћом, као тврдоћом, окрутношћу.

На све изразе сажаљења, утехе, она је само одговарала:

— Ех, Бог... Хвала му!

Али у томе: »Бог, хвала му« било је толико мирног прекора, на дну срца укорењеног, томе Богу, да би се свако чисто трзао и повлачио од ње, остављајући је саму, мирну, круту.

Али Младен је знао зашто је она таква. Не сме да плаче, жали. Због њих. Не сме да се покаже слаба због њега, куће, фамилије. Јер када би она, онда шта је остало за друге? Нарочито због матере му и осталих жена, да не би оне ударале још у већи плач те да се целог дана кућа разлеже само од плача, нарицања. А највише и због самога њега, Младена. Да он, још дете, услед тога плача још више се не уплаши, не ражали за оцем, и тамо у дућану, радњи, не помете се.

И колико је пута Младен виђао ноћу како у оном њеном сопчету седи обучена на простртој постељи. Без свеће, без икаква знака. А то све због њих. Да они овамо, мати и он, то не примете, не виде, већ да мирно спавају као да није ништа — као да и она спава. Али кад би ноћ била обасјана месечином, видело се све. Двориште бљештало. По башти шуштале сенке и лелујало се лишће а горе чардак сигурно се још јаче белио. И Младен изишавши и прошавши поред те њене собе, трзао би се од страха видећи како, макар поноћ била, она једнако још седи. Укочена, са рукама у крилу и набраним и упртим очима у ноћ и месечину. Покаткад као да би из њених очију суза хтела да кане, јер би се видело како диже руку очима, да ваљда убрише, стисне, врати натраг ту сузу, али би се видело и како отуда, још брже, натраг враћа руку као бојећи се да ни сама ноћ не види ту њену сузу.

Младен, чим би то видео, престрашен, кријући се да га она не спази, враћао би се. Навлачио би јорган на главу, угуривао око матере дрхтећи од страха, јер је знао, био сигуран, да баба поред бола, туге за оцем, још и зато тако целе ноћи седи: што се брине, стрепи и за њ, Младена. Боји се и брине да ли ће он бити као што треба. Ако не бољи од оца, а оно бар као отац. Да се одржи бар ово што се има. Да неће и он бити као други, остали. Као неки од такође чувених, богатих породица, па исто тако као Младен, после смрти оцева, почели да воде радње, трговине, па или на карте, или на женске и пиће одали се, и почели да расипају. Ено, баш спрођу њих газда Стојанче што само једног сина има. Па ни њега, мада је већ стигао за женидбу, отац ипак не сме ни у дућану да остави, а камоли да њему преда радњу, тако је слаб, блед. Једнако утрпан минтанима, и то зимским, испуњеним памуком. Вечито се сунча, пари и лечи. Не зна ништа, нити може ишта. Па тако исто, ено чувени Поглаварци, чији су стари закупљивали и наплаћивали данак. Чим им отац, стари Поглавар, умро, синови, не само што баталили радње већ, тукући се међу собом, почели да се деле. После, пијући, бацајући, продавајући у бесцење, све упропастили. Толике чивлуке, толика имања, дућане и куће, па сада живе од милости сељака, прећашњих својих чивчија, који су били на тим имањима и од њих откупили их. И тако сви редом. Готово ниједан, после

оца, да је радио као што треба, као што је обичај, адет и ред: да радња, и ако отац умре, и даље напредује. А оно не само да не напредује већ иде у пропаст.

То је за Младена било најтеже и најгоре. Дућан, трговина, целог дана тамо седење, продавање, није му ништа било. Брзо, за кратко време ушао је у све послове. Цене свачему већ је знао. Већ је у мислима увек могао да оцени и процени не само колико и од кога еспапа има него и цео дућан и магаза колико отприлике вреде и колико се за то у свако доба може добити новаца. Чак у томе осећао се лакши, срећнији. Али ово код куће, то бабино ноћно бдење, седење на постељи, мишљење и вођење бриге о њему; оно свакодневно долажење, увек готово пуна кућа жена из родбине и из комшилука. Не што им се долази, што воле да седе, да увек по једна ноћива као да их чува; већ што треба, што је ред. Што морају сада да се ту код њих »нађу«, помогну штогод, послушају... И онда, ако Младен, преко дана, или пред вече, у невреме, пре но што се чаршија затвори, сасвим случајно послом каквим кући дође, оно материно усплахирено, преплашено истрчавање преда њ и оно њено уплашено гледање у њега: да се можда тамо, у дућану, трговини, није десило штогод, скрхало се, пропало, па он, не могући више да издржи, напустио, побегао и ево га где долази.

А Младен то није волео. Сваког дана бивао је све бољи, све паметнији. Никада ништа неупутно није учинио. Ни када не пропустио да сваког комшију, пролазника, из дућана поздрави, јави му се; никада муштерији да је казао какву опору реч. Још мање да га кадгод нема у дућану, да као друга деца оде где, заборави се и остане по читаве сахате. Целог дана га је било у дућану. Рано, пре свих, њихов дућан био отворен, спремљен. Сваку ситницу, вересију, тачно, пажљиво је записивао, увек дневни пазар пребројавао и заводио.

Свакада тачно, у једно исто доба, када се дан раздањује, одлазио би у дућан. Из куће пео би се ка капији са кључевима. И само да баба или мати што не помисле, погурениje би ишао, јаче би му штрчао танак врат са шупљином мождане кичме, јаче би сагињао главу, да само изгледа озбиљнији, темељитији. На углу улице, спрећу, у чаршији, већ би се шаренила, сва била обасјана упаљена пекарница. На самом углу пролазио би поред чувене трговине и једино окреченог дућана хаџи-Зафировог. И чим би ту наишао, знао је да је сад већ тамо око разгрејаног мангала, у ћурку, са бројаницама, сам главом хаџи Зафир. Погнутије главе, озбиљније пролазећи, називао би бога, на што би му отуда, из дућана, сам хаџија увек гласно одговарао. Пре то није чинио. Нарочито у почетку. Али, кад је видео како Младен с дана на дан све бољи и бољи бива, као што треба, као давајући му доказа свога задовољства што тако добрим путем иде, увек на Младенове поздраве сам гласно би му се јављао. Чак понекада и заустављао би га:

— Младене! Нестале ми неке даске, а требају ми, па да ли имате ви?...

То је за Младена било много. То негледање у њега као детета, већ као одраслог, представника радње, равне његовој. Од радости, стида, једва би промуцао:

— Па... дедо... чини ми се, имаћемо.

— Е, пошљи ми по момку.

Младен, сав срећан, слао би. Најглавније било је што, када за то дознаду, дочују они, баба, мати, ваљда ће бити мало умирније. Јер, ето, он, деда, чувени хаџи Зафир не само да се не боји, не само што га гласно ословљава, већ сигурно уверен да неће и он бити као остали, него као што треба, ето ступа са њим у трговину, тражи да му он из дућана позајми еспап који је случајно код њега нестао. А то већ значи да Младен води добро радњу, да се већ види да ће он бити као што треба; да, иако је оца нестало, умро, радња тиме није ништа изгубила, већ да ће, ако не бити под Младеном боља, већа, а оно сигурно да ће бити иста онаква каква је била: угледна, на гласу, јака... Зар да то није, да се по Младену већ то не види, зар би се хаџија онда упуштао с њиме, Младеном, у те поздраве, у те трговачке везе?... Зар да он, хаџија, иоле сумња да ће доцније њихов дућан бити као год све радње и дућани што их синови од очева наслеђују, не само рђави него ће и пропасти, бити несигурни, не на добром гласу, прете да ће пасти, — зар би онда он из такве једне радње узимао еспап на позајмицу, уносио га у дућан и продавајући га давао му име, глас своје радње, трговине која је била не само прва и чувена код њих него у целој Турској, Бугарској, па и Босни...

Ето стога је била толика Младенова радост у том хаџијином здрављењу, тражењу од њега еспапа. Не ради њега, што је то доказивало да он већ није као други, да је већи, бољи, паметнији од осталих својих вршњака и другова, већ што је знао колика ће то бити утеха, радост и као нека мала срећа за њихову кућу: за бабу, за матер, за стричеве и целу родбину. Што ће се тиме и они мало утешити, мало мање, чувши и видевши то, сумњати о њему, бринути се и стрепити за њ.

И заиста доцније, даље, већ је баба била, истина увек онако забринута, са попречном пругом преко набрана чела и скупљених, стиснутих уста, али некако друкчија, мекша. И само видећи ту Младенову озбиљност, труд, упињање и бригу да заиста буде као што треба, постала је озбиљнија према њему. И што је најглавније, као увек, сваког дана, једнако долазећи к њему у дућан да га види, надгледа, чинила је то вазда околишећи, као бојећи се да га тиме као не увреди, не расрди.

Тако, већ није као пре, долазећи овамо к њему, још са угла улице, почев од те хаџи-Зафирове магазе, пролазећи поред комшијских дућана намерно, навлаш код сваког застајкивала, код сваког се здравила и остајала да се разговара. А све из страха, зебње да у разговору са њима случајно не дозна, не докучи што за Младена: како није добар, како тад и тад оставио дућан, задржао се негде. Или ако то не, а оно тим здрављењем као да се улагује, моли да они, комшије, побрину се, настану и не изгубе га из вида већ га поуче, помогну њеном Младену. Сада би већ, појавивши се из улице, истина, онако полако, погурено и увек носећи кантиче, тобож гаса да узме, ишла право овамо. И долазећи к њему, не би као пре право улазила, ишла тезги, чекмеџету, већ би још са прага, улаза, почела да чисти, распрема, нешто диже, да би само изгледала како случајно, не намерно, долази. Да се он не би осетио увређен, наљутио се што она увек долази да га тако надгледа, пази, сумња у њ. И када, као увек, већ пита за пазар, она околишећи, снебивајући се пита.

— Па, има штогод пазара, синко?

И то тако некако болно, плашљиво, да Младен, чисто сажаљевајући је, да би је као охрабрио, брзо би почео да јој ређа шта је продао, наплатио. Показује тевтер, суме

вересије, наплате. И да би је још више као уверио, умирио, самоуверено, зналачки почео би да је проводи по дућану, мада је она све то у прсте знала, и показује јој еспап. Нарочито у магази где су каменови соли, полуге гвожђа, гомиле дасака, сирове коже, вуне. И да је само увери како је еспап ако не већи а оно никако мањи, са снагом великом за његове године, он би лако дизао, гурао наслагане даске, грумење, само да се види како иза тога још има.

Баба, кад он почне тако да упињући се диже, вуче, заустављала би га и не давала му.

— Нека, нека, чедо! Знам ја да има. Немој да се претргнеш. Знам ја. Само ти да си нам жив...

И једнако чисто као умиљавајући му се, остављала би га. Одлазила би натраг кући. А тамо већ се знало шта ће радити. Као увек, брижно, као уплашено, само да надгледа, обилази. Час тамо, у дну баште где је била она сушара, где се из дућана довлачила вуна, сир, масло, и отуда, када напуни читаву кацу или дењак, уносила у подрум испод куће; час опет тамо у самом подруму. А највише око кујне, јела, масти, сира, брашна. Да се не утроши више него што треба, нарочито не више него као пре, док је отац био жив, док се било сигурно да ће, ако се више потроши, он донети још толико. А сада, морало се оно што је најнужније. Да се не осети немање, сиротиња, а опет колико треба, колико је довољно. Јер, ко зна сада како ће он, Младен, тамо, у дућану? Можда ће се, више је но сигурно, штогод изгубити, штетовати, па онда овамо, код куће, да се нема ни колико треба...

А Младен се, опет, бринуо да се не деси да у кући чега нестане и да уклони тај трепет, страх, укоченост, да баба му, мајка, цела кућа, буду као пре док је оца било. Да се као и пре, онако мирно, тихо, сигурно у кући живи, готови, ручава, вечерава. Да опет настане оно онако лепо, пријатно пролажење дана, оне вечери, спавање, разговор шта ће за сутра да се готови, ради, и то сигурно, без брига, задовољно. Па и дочекивање празника, куповање одела, радост за то, спремање, журба. Оно на лицу им исписано задовољство у спремању за празник који ће кроз који дан да осване. Да онако, као пре, мирно, ограђено, сигурно, њихова кућа стоји. Вода са чесме да свеже, слободно жубори, па да је баба спроводи по башти, да баба шврља по дворишту са мирним, истина строгим, али спокојним лицем... Да мајка му, ако не баш весело после смрти очеве, а оно бар спокојно, као и пре, само онако слатко, унесено, по соби, кући, готови, спрема, с млађим братом се забавља, похађа своје сестре, а оне да јој долазе. А не да је, као сада, свакад уплакана и преплашена, и, свакад, чим Младен из чаршије дође кући, а она га увек, као да му се богзна шта десило, онако уплакана, преплашено и усплахирено дочекује... Хтео је да буде као пре, док је оца било; да се зна, иако оца нема, да је он, Младен, ту, и да ће и он као отац. Чак и боље од њега. Само да оне не стрепе, не боје се и не дрхте за њ.

И Младен се од упињања и брига да их што пре убеди, увери, ослободи, да се оне не плаше, већ да могу потпуно да се ослоне на њ, да ће бити као што треба, од тих се као брига, упињања, мисли, чисто био мало погурио и пре времена окошћатио. Лице му дошло суво, бледо, и већ као паметно, старо. Чак је Младену то годило што је такав,

не леп, витак, здрав. Мислио је да ће и тиме, тим својим не детињастим већ старим изгледом, сувим, бабу јаче убедити да он неће бити као други: бесан, луд!

А да буде као што треба, трудио се највише и ради себе сама, ради оне тихоће кад прође дан и наступи вече, затвори се дућан, и онда оне мирноће кад из чаршије с кључевима од дућана пође кући. Осећао се чисто задовољан што ће сад, после вечере, пошто је дан провео као што треба у чаршији, међу светом, радило се све као што је у реду, лећи, одмарати се, спавати. И то мирно, утишано. И не имајући за шта да застрепи, узнемири се, што се нешто данас није учинило како је требало, па ће сутра можда што да се чује. Не. Већ мирно, сигурно се спава, одмара. Па онда, кад Младен затвори капију, оно његово долажење, приближавање чесми, кући. А мрак, сумрак. Кућа, око ње широко, опкољено суседним зидовима двориште и башта леже непомично, оцртавају се. Из кућних врата допире светлост. Баба је обично тада испред куће, до чесме. Он долази, кључеви му звецкају. Поуздано прилази баби, љуби јој руку, даје јој кључеве, да их она у соби обеси на одређено место. Улази унутра, иде у собу и, као негда отац, чека вечеру. Само сада не седа он као отац му, не жури, не виче онако

ужурбано, изгладнело: »Хајђте, што не приносите?... Дајте да се једе«, већ мирно,

паметно, стојећи чека и разговара се с бабом. Прича јој и казује јој колики је био пазар, који је од трговаца долазио, тражио и вршио обрачун, или од кога је он узимао. Говорио он то баби која би се увек тада, само да не би изгледало да она навлаш тражи од њега да јој он положи рачун, нашла обично да исправља, дотерује по соби јастуке, покровце. Младен гледа како она, слушајући пажљиво шта јој он казује, одударајући од црвенила, тамноће собног намештаја, покроваца, јастука, погурено иде од јастука до јастука, исправља, дотерује, док мајка му тамо у кујни спрема вечеру. Младен види и њу како се, полуобасјана ватром од огњишта и малом лампицом на столичици до њега, кад прође поред ватре и нагне над јелом, дижући дугачком машицом у руци капак, види сва: и њено бледо, сад широко али још једнако мило лице, и засукани јој рукави, и на грудима испала јој кошуља, и услед рада, сагибања, искренуте јој шалваре, бошча која је отишла чак на бок. До ње, спрећу столичице и лампе, сео млађи му брат, који је већ био пошао у школу, с пригрљеном таблом и писаљком. Да не седи узалудан, да штогод не сломи док се не вечера, натерали га да пише, учи. Његово округло, доста здраво лице види се нагнуто над таблом, а чује се како по њој шкрипи писаљка. Млађи му брат више је личио на мајку. Био је нежан, буцмаст, а Младен је, онако црњи, кошчатији, више личио на оца. После, кад је готова вечера, млађи брат му оставља таблу и писаљку и, чисто стењући и вукући, уноси софру и поставља. За њим онда мајка доноси јело:

— Хајдѓ да се вечера! — вели, и као некад, тако исто и сад, узима леген, ибрик

воде, пешкир и пред бабу носи и посипа је.

Почињу да вечерају. На софри забодена у чираку свећа одозго осветљава софру, парчад хлеба, виљушке, сахане, и њих око софре. А у кујни ватра, гасећи се, час по час плане, пружи се те осветли кујну, посуђе. Напољу мрак, већ дубока ноћ. Младен седа поред бабе али не у чело, већ подаље, остављајући између себе и бабе празнине, као празно место за некога. То је очево место. Он, отац, још увек као да је ту, иза њих, позади у соби, у ћошку.

Баба полако, чисто, својим скупљеним, опраним, старим прстима умаче хлеб у јело, вади месо, ставља пред себе, и полако, чисто, растављајући комад по комад од меса, једе, меће га у своја смежурана, без зуба, црном шамијом стиснута уста, те то цело једење њено личи више као на неки ред, адет, а не на једење, храну. Мајка му, спроћу бабе, једе као увек понизно, брзо, а до ње уз колено јој збио се брат му, и једе оно што му мајка извади и дâ.

И Младен једе као што треба. Ни мало, ни много. Умерено. Пазећи да случајно не узме из чанка парче меса или друго што је на страни било бабе, било мајке, већ само што је на његовој страни. А нарочито ако је добро, масно парче меса, пазио је да га он не узме, да се не покаже грамжљив. Чак се и вино, као пре док је био отац, и сад износи. Али он, реда ради, само окуси. Могао би још више, али неће, не да се замери, већ, ако попије више, можда ће се загрејати, заборавиће се, постаће разговорнији, живљи, црвенији, и више би казао него што је за њега, за његове године, па после, кад се сети тога, што да зацрвени, да му буде непријатно, застидно? А и зато да, ако попије кадгод више, ти ме не би баби можда дао повода да почне да слути како, ето, он, као отац му, воли да пије и биће сигурно пијаница.

После вечере, одмакнувши се од софре и истресавши из скута мрве, баба почиње разговор. Као обично, казује му ко је тога дана долазио од комшија, родбине. Младен је слушао радосно, сигуран, без оне стрепње коју има кад човек учини што није требало, па му се каже да је долазио тај и тај, а он увек задрхти да тај није долазио можда да каже његову погрешку, и онда непрестано стрепи док не види да је тај за друго дошао и друго разговарао.

После настаје оно распремање постеља по соби. Младену оделито, засебно, у челу, као најстаријем, домаћину. Одавно му већ простиру очев душек, чаршав. И онда се легне. Баба се повуче у своје сопче над подрумом, међу сандуке стајаћих хаљина, пошто још једном обиђе двориште, капију, да види да ли је све у реду, затворено, пошто и мајка тамо у кујни среди судове, затрпа ватру и легне, угасивши свећу. Онда оно осећање. Напољу мрак, дубок, густ, а Младен у постељи и, онако осамљен у мраку, у ноћи, осећа како су сви ту око њега, у кући, ограђени, затворени, сигурни. Све је у реду, све је као што треба. До њега мајка му с братом, а тамо у сопчету баба. У кујни судови, посуђе; овамо по соби намештај, они исти покровци, јастуци, у истом реду, исто онако сигурно, тешко поређани, намештени... Ето, зато, за ту мирноћу, за ту сигурност, утишаност, да нема зашто да стрепи пошто се урадило све као што треба, пошто је све у реду, ето зато је Младен радио оно што треба, што доликује њему као сину, који је заменио и који треба да заступи оца у радњи и у кући и, што је ред, да буде бољи него отац, да радњу више развија, кућу више обогати, да све буде овако мирно, сигурно, пријатно, и ноћу, кад све прође, наступи мрак, остане се насамо,

усамљено, да нема ништа што би реметило, изазивало страх, сумњу, бригу да сутра можда неће бити овако, да ће се штогод изгубити, нестати.

Ето, зато, највише ради те своје мирноће, утишаности, ради тога да, кад тако остане сам, у постељи, може ако не заспи, мирно да мисли на сутрашњицу, како сутра да ради, пазари, па увече исто овако да лежи, одмара се; ето, зато је Младен био као што треба, свакад умерен, тачан, паметан.

И та његова памет, тачност требала је и ради њега и ради његове мирноће и спокојства; и тај његов труд да буде какав треба задуго, замного, за три, четири, више година, с дана у дан, био је потребан да се никад не би заборавио, погрешио, никада не би учинио оно што не треба. И чак, кад је већ био велики, кад је радњу, дућан, увелико почео да води, кад је постао већ »младожења«, опет је једнако требало да буде исти онакав као и пре: увек паметан, миран, тачан. Свако јутро, сваког дана у подне, увече, ноћу, једно и исто увек да чини. Исто онако, као и пре, да устане на време, да отвори дућан, да ради у њему, кад дође ручак, да опет онако умерено, тихо, једе, увече тако исто, у исти час да затвори дућан, оде кући, вечера, легне. То је требало увек тако да ради, да би тиме и пред бабом, кућом, комшилуком, чаршијом и целим светом као посведочио, дао доказа, и све њих потпуно уверио о себи: да ће бити онакав какав треба да је син на коме остаје кућа.

И Младен, онако на оца сув, кошчат, а и онако погурен, паметан, снужден као од тих брига, упињања да буде као што треба, да угоди баби, кући, изгледао је чудан, тежак. Чисто као да га пије, притискује еспап у магази, коже, со, даске, у кући, у подруму она бурад, каце масла, сира, вуне, у сандуцима стајаће хаљине, новац. И притискиван тиме, како ће да то одржи, очува, као да се под тиме савијао, кочио, очвршћавао, те изгледао чудан, некако увучен у себе. Толико чудан да је човеку чисто било неугодно то његово суво, снуждено лице, паметан, погурен ход, гледање испод себе, унесено, смерно.

Требало га је видети кад сваког јутра у зору изађе. Чим почне модрина дана, чаршија, улице да се оцртавају, назиру, он се већ појављује на капији, излази главом напред погурен и с кључевима.

— Због ом, нане! — вели баби која се, као увек, одмах за њим види. Са прекрштеним рукама она га отпраћа, гледа како ће јој он, полако, погурено, сигурна корака отићи. Главу не диже, не осврће се, већ право иде јер зна да за њим мотри она, да ће га одгледати док год не изађе и не савије низ чаршију, замакне иза окреченог дућана и куће хаџи-Зафирове. И чим измакне, појави се у чаршији, која се тада већ доста види, он исто онако полако, погнуте главе, с кључевима, приближава се дућану. Дућан им стар, снизак, са широким вратима на којима је катанац. Младен, чим дође, пошто се прекрсти и добро загледа катанац да ли је у реду, меће у њ кључ и отвори га. До тада онако погнут, миран, изгледа слаб, јадан, али чим почне да отвара дућан, одмах се виде његови они сигурни, чврсти, паметни покрети. Пошто пробуди слугу који тамо иза магазе спава, чисто лако диже с њим тешка крила од врата и носи их, слаже украј. После постане виши, тањи, кад почне да издиже ћепенке, подупире их, и пошто слуга изнео мангал, да распали у њему ћумура, и по тезгама поређао зембиле, вреће, и друго, Младен остаје стојећи испред дућана. Стоји као да чека док слуга,

чистећи по дућану и ветрећи га, не истера из њега сав онај ноћни, и влажан, земљив, кисео задах од еспапа, соли, катрана, коже. И док тако чека да то све изађе, он једнако стоји и гледа како се све више раздањује, чаршија почиње да се бели, шарени од уздигнутих ћепенака, излога, и чисто сва се светли од већ сасвим распаљених мангала. Из појединих маала почињу да се појављују трговци, старији људи, чије дућане отварају њихове слуге, млађи. И Младен, знајући да је он у реду, и исправан, као што треба, стојећи испред дућана, сигурно, слободно, свакога дочекује и прима му бога.

— Добро јутро, Младене! Добро јутро, синко — радосно, видећи га тако вредног, рано усталог, веле му они.

Младен, смерно али задовољно, сваком одговара и повлачи се у дућан. У дућану топло. Осећа се како, што се више раздањује и дан осваја, почиње отуда из дна чаршије, из доњег Врања, и са винограда око Асанбаира, чисто продирући кроз редове топола што су испред вароши, да долази и брише чаршијом свеж, хладан ветар. У исто време из механа, такође из краја чаршије, неки његови вршњаци одлазе, а увек међу њима Стојиљко, друг његов, син попа Косте, јединац, толико мажен. Он, као свакад, са галамом, са свирачима, песмом, пуцњавом иде, и то не кући, већ у оближње село где су чивчије оца му, да тамо са чочецима, Циганкама продужи даље. Па и остали другови му који из механа излазе, излазе крijући се, журно, и замичући у споредне улице. А и они, опет, не иду кућама, већ у родбину, код неких тетака, стрина, да тамо спавају. И да их после матере им, тражећи их, и нашавши их тамо где спавају, куну, плачу због њих, а највише због грдње, псовке што ће извући од мужева за њих.

И тада се Младен у дућану осећао срећан. Тако му је тада била мила она топлота, загушљивост у дућану, а знао је да се зато тако осећа што он није као они, већ овако у реду, као што треба да је. Није као они, који сада, пошто се истрезне, испавају, од оцева неће смети кућама по три и више дана, или ако дођу, оно дођу крадом, пре доласка очева да легну, сакрију се, да једу оно што им матере кришом дају, да не смеју никад за софру да седну, оцу на очи да се појаве, већ све тако беже, дрхте, стрепе. А он, Младен, ништа. Он је као што треба, нема зашто да се боји. И, ето, сад, како је у дућану лепо, сад ће му мајка по брату послати доручак: парче хлеба, а од јела ако је што од вечере остало. Или ако то не, а оно хлеба и сира. Али то лепо увијено у бео пешкир. Донеће он то брзо, весело, и као бојећи се да не испусти, упрља, иди му ко у чаршији не отме, узме. Јер мајка га, да би боље пазио кад носи, увек у поласку заплаши: да пази, јер ће му ко то отети. И зато брат му, он ако мали и буцмаст, трчећи, усплахирено доноси и радостан што му нико то није узео, даје Младену:

— На, бате! Послала ти мама, да једеш.

И онда још веселије одлази.

Затим, као увек, већ ће почети пазар, дан у чаршији. Младен горе на тезги, а око њега по дућану еспап исто онако поређан као пре док је отац био. Само је сада овај нови еспап, што га је Младен донео, некако као одозго и чисто је дошао бељи, а онај старији, очев, доле, као нека подлога, тавни се, тежак, суров. У магази слуга ради, доводи у ред даске, крупе соли, полуге, коже. Младен обично загледа тевтер, бележи вересију, рачуна. А по чаршији као обично.

И после долажење, одлажење муштерија, комшија, њихових слугу, да из дућана код Младена што узму на послугу. А за све то време испред дућана, на тезги, седи стари чѝа Михаило, другар оца му, који никако да се одвикне од њихова дућана и тезге, на којој је с оцем седео. А сада, сасвим узет, ни за какав посао, увек чист, бео, седи тако цело преподне код Младена. И чисто поносит што Младен тако ради, напредује у дућану, сваки час навирује ка Младену и чисто детиње, радосно пита Младена за свашта, те за ово, те за оно.

— Младене, синко, пошто сад купујеш со? Знаш, татко ти је куповао по толико...

Младен му одговара. Одговара му радосно, без досаде, јер зна да му он зато досађује, запиткује га, што га воли, што му је мило да он, Младен, тако добро ради, он, син његова покојног друга с којим је он толико година ту заједно седео, живео.

И заиста, чѝа Михаило тада би се радосно, поносно окретао, и као да је пред својим дућаном, почео да зове кога свога друга који је, такође стар, немајући шта да ради, изишао у чаршију да до ручка проведе време. Почео би радосно да га позива:

— Оди де, оди. Где си ти? Оди да седимо! — позивао би их да као пре, некада, ту седе, разговарају, шале се, као да је ту још отац Младенов, њихов друг.

После би већ, као увек, око ручка навирила баба. и увек тобож послом, да нешто из дућана кући однесе.

И кад види испред дућана њих, старе, другове сина покојног, како ту седе, разговарају, као да није он, отац Младенов, умро, већ да је и он ту, да и он с њима седи, баба би, сва срећна, онда с њима стајала, разговарала.

А утом би се већ спроћу, из дућана газда-Стеванова, чула псовка и дозивање Младена.

— Младене, синко, пошљи ми тај твој »тевтер«!

Младен је већ знао да је то стари Стеван, као увек пре ручка, дошао у дућан да види шта му син ради, како води радњу, коју је на њему оставио, а он мисли да се повуче, па, наишав на неисправност, већ побеснео и грди сина, тражи од Младена »тевтер« да му покаже како треба.

Младен му пошље. И, заиста, одмах чује и кроз излог види како бесно растворен Младенов тевтер подноси сину, псујући га:

— Ево, слепче! Види! Види како је све чисто! У реду. А ти? Ни коме си дао, ни од кога узео! Нигде ништа заведено! Хајдуче, у гору, бре!...

Па не могући више, излази из дућана, бришући од беса, псовке, пљувачку с бркова, с уста...

Долази к њима овамо. Одмах почне баби да се тужи.

— Ништа, тетка-Стано! Ништа од овога мога! Хајдук. Ништа неће од њега да буде! — једнако бришући, прскајући, почиње опет да бесни.

Баба га теши.

— Биће, биће, Стеване. Него још млад, доћи ће и он у ред.

— Аја! Како млад, каква памет да му дође? Зар твој Младен није млад, зар њему није требала памет да дође? Него, откако умре покојник, а он још онако мали, па све сам у дућану. И сад, ето, човек хазну, бисаге с парама да му остави. А овом моме и донеси, и принеси, и води му рачун, аја! Хајдук! Ни води рачуна коме даје, ни од кога узима, већ само гледа кад ће дућан да се затвори, па а по маалама, а са девојкама, песме, играње!

Младен слуша. Али не поноси се. Задовољан је том ласком, не толико ради себе колико ради бабе, и ових очевих другова. Зна да не треба радовати се туђему злу, и не показујући се радостан, као да не чује, повлачи се у дућан, у магазу, да тамо ради.

После ручка већ она летња, сува жега. Све обамире. Калдрма бела, врела. У дућану, иза магазе хладовина. А никога по чаршији, ћепенцима. Само спроћу, где је хладовина више ваде, по којој од жеге пресушила вода једва мили, метнута врата дућанска. На њима изваљени, раскопчани, по неколико комшија седе. Пуше. Сви пију хладну воду из тестија што стоје до њих. Хладе се. Младен, као увек, у дућану је. И тек око захлађа опет би се појавила баба. Носи му тестију свеже, хладне воде са чесме. И како Младену слатко пада та мала тестијица, покривена мокрим пешкиром, коју му баба донесе да се расхлади.

— На, пини, расхлади се! — вели му баба некако мило као благодарна за тај његов рад.

И после, увече, опет оно код куће вечерање, седење, разговарање, спавање. А све као што треба, у реду, сигурно, без брига.

Ето, то је оно што је требало тако сваког дана, дуго, годинама да траје, док се једном већ и то уредило. Младен већ сасвим »стао на своје ноге«, узео радњу и почео сигурно да је води. Чак је и увећао. Али, требало је дуго времена док је престало оно страховање, бојазан за њ: да ли ће бити као што треба, као што се очекује да буде. Да ли ће да одржи што му је од оца остало, и поведе радњу, кућу набоље.

И то што је Младен тако дуго чекао, желео, напослетку дошло је. Свршило се и то. Напослетку сасвим. Нестаде оног страха, бојазни, да ће сада, пошто је отац умро, можда свашта бити од њих. Очева смрт престаде да се осећа. Као да га није ни било, јер место оца постаде он, Младен. И то не Младен дете, син, већ Младен.

И онда је, као и пре, баба опет почела онако мирно, погурено да шврља по башти, око чесме, да дâ и кључеве од подрума, сандука. Мајка му бринула се о кући, готовљењу јела. И, као некад, кад се из дућана што заборави да пошље, тако и сада, истраживајући, без страха да их то неће осиромашити, већ љутећи се, као некад, опет корила је Младена:

— Младене, што бре не донесете? Знате да треба, па донесите.

Дуго је Младену требало да буде такав, да сав срећан дочека оно:

Празником, после ручка, баба већ на капији седи. Седи она, као увек, мирно, безбрижно. Гледа улицом, пролазнике, и на њихове поздраве отпоздравља их мирним климањем главе. До бабе и мајка му седи. Она већ занета тамо око млађег брата који се игра са децом по оним наслаганим гредама, камењу. Сваки час га опомиње да пази да га која греда, камен не притисне. И пратећи њихову игру, она се тамо с њима, с децом, као помешала, и одвојила од бабе, капије, пролазника.

Младен пошав из куће у чаршију, стане и сам код њих на капији. Обично би било да је још рано за чаршију, да још сунце није толико пало, те да је пред дућанима настало хладовине, већ Младен, као чекајући да сунце сасвим падне, остаје ту на капији, до бабе.

Пролазници пролазе. Дућанџије, комшије, који испавани, после ручка иду у чаршију, да тамо на ћепенцима седе, називају им бога. Са Младеном се здраве као са другом, равним себи. Сваки, пролазећи и здравећи се, у исто време и Младена зове са собом:

— Хајде, Младене! Хоћемо ли мало у чаршију?

— Нека, после ћу ја — одговорио би Младен. Није хтео. Знао је да није ред да се он међу њих, старије, као уплеће, а издваја од својих вршњака, другова. Да се тиме показује како је он од њих бољи, старији. Зато он остаје да и даље стоји на капији, више бабе, матере, да гледа како сунце све више пада, како улицу дужином напола осветљава. Једна цела половина улице, где је и њихова кућа, у хладу, сенци, док друга сва у сунцу. Нарочито зидови, редови ћерамида и више зидова оно из баште зелено дрвеће, лишће, то све као да гори, трепти. А хладовина све јача. Осећа се како земља некако свеже, мокро одише. До њега седи баба му у чистој кошуљи, са прекрштеним рукама у крилу и навученом бошчом чак до земље, да јој једва вире папуче и беле вунене чарапе. Исто онако она мирно, строго изгледа. Ништа се није променила. Само је сувља, кошчатија постала, и што сада, седећи тако на капији, пратећи тако пролазнике, одговарајући им мирно, безбрижно, јасно се по њој види да је код ње све прошло, заборавило се. Отац као да није ни постојао, а камоли његова смрт, туга за њим.

Младен стојећи више ње, обучен у ново, чохано одело, с кључевима у рукама, гледајући како наступа све више хладовина, свежина, сунце све више пада и некако раздрагано јасно, свеже трепери по улици, поврх кућа, башта, зеленила, и он сам осећа како се заиста све заборавља. И чисто са неком разнеженом тугом мисли: како се све то, и смрт, покојници, заборављају. Нестаје их. Сасвим се губе. Као да је увек овако било лепо, свеже, мирно, и по улици, и по кућама, чаршији, свуда.

Као увек, тада би се већ на капијама дуж целе улице шареније жене, девојке, деца. На каменовима до капије видели би се старци, разузурени, мрзећи их да се поново стежу, опасују и излазе у чаршију. И већ распасани, у папучама, с лулама у устима седе ту. А више њих њихови млађи стоје. Спрећу Младенових, на капији газда-Стојанчетовој, све његове кћери изишле. Као увек, све оне готово у једном оделу, с једнаким бројем низâ на прсима, и, нека сувља, нека дебља, али све плаве, једнака лика. До њих брат им. Он онако слабуњав, обучен у ново одело, па мада је и лето, утопљен по двема памуклијама, и тако нагунтан, дебео, изгледа још сувљи, тањи. Кроза њих види им се калдрмисано широко двориште, сниска, с доксатом широка кућа и велика, иза куће им, зелена башта.

А испод Младенових на капији газда-Марка види се како седи тамо сам стари газда Марко. Погрбљен, без појаса, у папучама и белим, високим чарапама. Више њега види се како се бели кћи му, Јованка. Као свакад, тако је и тад обучена у бело одело. У шалварама и белом, тесном минтану, са широким затвореним рукавима. Од целе ње онако беле само јој одскаче црна коса и више ува јој у страну приљубљен велики кадифени цвет, божур. Сваког часа она, одупирући се рукама о капију, истурајући рамена, прса, сагињући се над оцем, извирује отуда и гледа улицом доле-горе. Гледа да ли су по капијама већ све девојке изишле. А нарочито да ли су спрећу Младена газда-Стојанчетове, које је увек себи зову. Зову је да тамо она код њих на капији седи, разговара се. А како је весела, свакога ко прође улицом, нарочито момке из других маала, кад замакну, она оговара и смеје им се. А нарочито зна да ће је сада оне сигурно звати, што је већ последња недеља вашанка, што ће се сада, када се већ захладнело, оне све тамо у башти, где их нико не види, на љуљашци љуљати, певати.

И заиста, чим је ове спазише да вири, бели се на капији више оца, почеше да је вичу:

— Оди, Јованка, оди овамо!

Јованка на то одмах се забели. Весело, чисто трчећи полети к њима. Заклањајући руком очи и чело од сунца, она им прилази. Идући том супротном страном где сунце обасјава, она се сва сија. Њене беле шалваре, широки рукави минтана јој прозрачни и осветљени сунцем, чине да јој се још јаче кроз њих види, оцртава, младо јој весело тело.

Младен види како њега гледа. Зна да је лепа, лепо се наместила, па га са задовољством гледа, тражи да од Младена види да ли је задовољан њоме, како се обукла, накитила. И једнако вијући се, заклањајући се руком од сунца, весело долази до Стојанчетових.

— Стојно, — ословљава најмлађу — јеси ли учврстила љуљашку? — па, тобож као да до тада није спазила како је код Младена на капији и баба му, мајка, она изненађена весело дотрчи баби [к] руци.

— А ја бабу не видим! — говори љубећи је у руку, али као једнако гледајући у Младена весело, сјајно, што зна како је лепа, допада му се. Младен је строго, паметно гледа. Зна да ће тај његов строг поглед њу као умирити, те да није тако весела, раскалашна, да се као прибере, не изда. Нарочито због бабе. Да се баби тако она сувише весела не учини неугодна.

И онда Младен одлази у чаршију. Да тамо у хладу, на ћепенцима седи са осталим чаршилијама, разговара се а да, сав срећан, мисли како се сада она, Јованка, са Стојанчетовим кћерима, у њиховој зеленој башти, на љуљашци љуља, пева. Највише, најопасније да се она љуља, издиже. И држећи се на ужету, копрцајући се, забацујући прса и косу с чела и главе, толико се она љуља као да хоће да се изнад баште, куће, горе, толико високо, високо уздигне, да би могла чак и овамо у чаршији да види њега, Младена.

IV

Долази Лазарица. Цветна недеља пре Ускрса. и она, Јованка, пева:

Што се, лудо, млад не жениш?

Што се, лудо, млад не жениш?

И то по цео дан. Од јутра до мрака. Радећи, било по кући, било по дворишту.

Али у оном »што се, лудо, млад не жениш?« он осети сву њену љубав, молбу, слатко позивање, миловање, да се жени, њоме да се жени... Што је лудо, што се не жени, што је не узима, љуби, грли, кад ето већ Ускрс и пролеће!

Само код Стојанчетових што су јој као не бранили да одлази, а и код Младенових. У те две куће могла је она свакад, у свако доба, не питајући их да одлази, седи тамо, па чак и да ноћи. Толико су били сигурни за њу код те две куће. Нарочито код Младена. И нарочито кад Младен поче да се диже, бива као што треба, да не само сад више него отац му поче да зарађује, проширује, учвршћава радњу, него кад сасвим одскочи, подиже се, и узе све у своје руке и постаде оно што је у реду, како треба да је син на коме остане кућа, радња...

Јованкин отац, газда Марко, слаб, чуван, већ посрћући од слабости, чисто се и сам осећао срећан у Младену. Гледајући га како с дана на дан све бољи, сигурнији бива, кућу пуни, радњу проширује, као да је он Младен, тако се осећао срећан што Младен напредује.

— Тако, тако! — говорио би он. А у томе његовом »тако, тако« било је као неке освете, задовољства према осталима у чаршији. Као да Младен својим напредовањем и њега свети, показује свету како није истина да кад старе куће остану без оцева, морају од синова који после њих дођу да пропадну, нестане их. Ето он, Младен, не дâ то да буде. Ако он, Марко, зато што је последњи остао од толике породице, па мора зато да је слаб, да се чува, да не би умро и тако с њиме и сва кућа, а оно ето бар Младен не дâ тако да буде с његовом кућом, већ се диже, не дâ.

Као да је он Младен, тако је стари Марко био срећан у Младену, задовољан. Чисто детињасто радосно слушао је шта се говори о њему по чаршији, међ трговцима. И као да њега хвале, по цео дан седећи код куће, чувајући се, лечећи се, после би

причао жени, јављао јој све што Младен ради. Како радња већ увелико пуна, већ мора да се купи до њега други дућан да се прошири, нема еспап где да стоји. Стари хаџи Зафир већ и не пита. Може Младен све из његових магаза да пренесе код себе. И о свему што се чује за Младена, срећно, задовољно би причао као да је Младенова кућа и радња његова, и она напредује, цвета.

Сав срећан, кад би му се досадило код куће, он би излазио.

— Код Младена... — говорио би жени и Јованки одлазећи и поштапајући се, како је одмах од капије им почео, онако чуван, изболован.

Он зна да до њега стоји. Да је она његова. Види колико га воли. Са колико љубави, веселости, сјаја у очима навек му прилази. Сва је његова. Али он је својим паметним, сувим лицем, мирним погледом навек умирује. Увек према њој трезвен, миран, као брат јој. И она га слуша, мило, покорно, мада би волела да је он још бољи: нежнији, отворенији.

Зна Младен да не само што би му дала да је љуби, грли, већ да би и све што год он хоће. Чак, кад би јој казао да се ноћу из своје куће, преко високог зида, попне и дође к њему, ту, у башту, да до њега седи, лежи, и да јој он — не љуби, већ само да јој своју руку метне испод лица, око грла и осећа како она мирише, топи се, а више њих чесма шушти, кућа се оцртава — да би она и то учинила.

Чак, кад би је и родитељи спазили, питали куда, а она казала им да код њега, Младена, иде, и они не би били противни.

— А, код Младена? Добро! — рекли би јој.

Толико је Младен о себи имао вере, поуздања. Знало се да он рђаво неће ништа, да је он Младен, а не као други. Знао је за све то Младен. Знао је како ће то бити лепо кад се само поруши зид па обе куће постану једно. Њена висока, с цвећем, алејама, а њихова горе. Горе у кући баба, мајка, брат му, а доле њена мати и отац јој. Отац онако стар скоро ће умрети и мати јој доћи ће горе код њих, бабе. А она, Јованка, њих све дворише, слушати. И то како радо, од срца! Знао је све то Младен. Знао је како ће све то бити лепо кад је узме, али увек, осећајући сву ту срећу, у исто време осећао је и као неко чупање око срца, предосећање. Као наслућивање да, можда, сигурно, неће баш тако све бити... Биће бола, јада.

Колико пута тако увече, кад после дућана и добра пазара мирно, срећно пође кући, сав блажен мислећи на њу, гледајући како се њена кућа иза њихове онако висока, с дрвећем, у вечери, мраку, губи, тоне, а њега, изненада, одједном чисто као у коленима нешто пресече. Посрне.

— Ах! — и клоне, а не зна зашто. Само зна да услед злокобљења, слутње, толико се јадан осети да чисто малакше.

И наслутио је.

Али му најтеже би када једнога дана дође њен отац и, као увек, снебивајући се, бојећи се да му није на досади, задржава га од његових, других, важнијих послова а не као што је тај за шта је дошао да га моли. Увек, из великог поштовања према њему, кад год је долазио код њега на разговор или тако нешто, он је увек долазио са страхом, никад не хтео да седне, свршавао на брзу руку, све из бојазни да он, такав човек трговац, због њега не задржи се, не сврши какав свој велики посао, као што су сви

његови послови, и после не потужи се: »Ама не могах, дође ч́ а Марко и омете ме...« И

зато ч́ а Марко кад год је долазио к њему, још с прага дућанског почео би уплашено да

га зауставља:

— Седи, седи... Гледај си твој посао. Продужи, продужи. Ја имам када и да причекам.

И не давао му да се, као што доликује млађем, дигне, пође на сусрет, рукује се. Већ дошао би до њега и седајући полако, скучено, почео да га пита, моли за шта, а увек додавајући: »Ако имаш кад, да ти то није на сметњи«.

Тако је и тада. Једнога дана дошао и почео да му прича, управо да га моли. Младен се надао томе. Надао се да ће и то једнога дана доћи, да ће чути како њу, Јованку, удају за некога. И био спреман. Чак се надао да ће њен отац доћи да га, пре но што је удаду, пита, саветује се. Али не ради чега другог, већ питајући га за савет, у исто време да га замоли да, ако им приликом свадбе нестане било новаца, било друго, обећа им да ће им он узајмити, да не би ишли код другог трговца из друге маале. Младен, надајући се свему томе, не изненади се кад старац поче да му прича, и то понизно, у највећој тајности, како се ових дана јавио тај и тај, из неке чак горње маале. Али пошто он већ толико време не излази у свет, не познаје га, позаборављао, то моли њега да им он, ако га зна или се распита, и каже, посаветује их. Али се изненади кад старац рече како, поред њега и матере, и она, Јованка, девојка, га моли. Испочетка није пристајала, изговарала се да младожењу не зна.

Узалуд јој мајка говорила да га они сви познају, и поменула поред осталих и њега. Онда она, Јованка, рекла: »Па ако брат Младен каже, добро, поћи ћу...« То, последње, Младена изненадило. У том њеном, да јој он каже: да ли да пође за другога или не, осети он и њено лукавство да тиме њега примора, да се реши, и ако је воли, проси је, не одобри јој да за другога пође... И то Младена изненади. Да се не би одао он...

И баш зато било му је тешко, не, него криво на њу. Као да није знала, осећала да не треба толико баш да га мучи, да му баца одговорност... Зар је мало што он њу не може да узме, него још и то: да јој он каже, одобри да пође за другога. И, сажаљевао је њу, себе већ не. Он зна да мора да ради као што треба, доликује човеку, сину, на коме

је остала кућа, мајка, баба, брат. Дакле, сажаљевајући њу, њену наивност што она, ваљда бојећи се да ако се кадгод доцније у животу нађу, састану, да јој он не би кадгод можда пребацио, она се сад ставља као под његову руку, на расположење, да он одлучи, реши да пође за другог, како јој после не би пребацио... Сажаљевао је. Али ипак за та два-три дана што је имао да им јави за ваљаност просиоца, ипак било му је тешко. Не што је губи. Он се с тиме био одавна измирио. Него што поред тога траже, иште још и ту жртву. И зато му је било тешко. Зашто баш и то од њега? Зар није доста што се одрекао ње, него још и он сам да реши да пође за другог? Зато му је било тешко.

То је и његова мати као осећала. А и она као да је знала, била је у неком дослуку с девојком и са свима њима... И, осећала је, и као да је знала, да он има за ова два дана да им каже, реши се... А као да је предосећала да, ако њу не узме, сад се не ожени, какав је он, никад више неће се оженити. А опет, као увек, бојећи га се, не смејући ни за шта да га пита, а најмање за то, она за та два дана, очајно, брижно, плачно пратила га, стрепећи и умирући од страха. И баба му као да је то знала.

Одмах, чим је дошао кући, по погледу бабином и материном склањању, сакривању од њега, видео је да оне све знају. Да је прво ту било свршено. Да је, по обичају, прво ту, код бабе и матере, њен отац долазио. И као пробајући, није главно било тај просилац, већ да тиме, питајући за њега, тражећи савете, као одобрење, виде, дознају: да ли они мисле њу за Младена да узму, те онда може да чекају, нека Јованка седи; али, ако одговоре, кажу да је удаду и тиме потврде да не мисле да је узимају, онда да бар прилику не пропуштају... Па и кад су од бабина одговора видели да нема ништа, опет, види се колико су желели, надали се и молили бога да је Младен узме, као последње, отац чак код њега у дућан дошао, да и њега тобож пита, а у ствари да и од њега одговор добије, да и од њега самог буде одбијен, да, можда, после, ако дете, тамо, са мужем, не буде срећно, кадикада се заплаче, да они, отац, мати, не пребацују себи да су пропустили а да не учине све да им дете пође за онога кога воли... Али, кад неће он сам, онда сигурно: писано је, судбина је таква.

Младен, чим је дошао, улазећи на капију, силазећи ка кући, видећи бабу испред куће како, тобож у послу, засуканих рукава, ради, по њеном укоченом брижном погледу којим га је дочекала, и по дубини испитујућег погледа, видео је да све зна. Зна да је отац код њега долазио, питао га, тражио савет. И да она зна шта у ствари значи тај старчев долазак, то његово тражење пристанка.

И већ је била друкча, мекша. Као хотећи да му помогне а и као извињавајући себе, нехотице, изненада, кад он дође, пољуби је у руку, прошапта она:

— Па како си ми, синко?

Изненађујући се, равнодушно одговорио је:

— Добро, нане!

За њим, пратећи га, као једнако хотећи да дозна све, ушла је и она.

Мати му већ се крила, постављајући софру за ручак, доносећи и сипајући јела једнако је крила главу, не смејући у њега да погледа, као да је за оно све она крива. Чак није ни ручала. Надохват, два-три залогаја, па се одмах дигла и отишла тобож неким послом, тамо, доле, удно баште.

Он и баба јели су ћутећи. Она готово не једући, тек обичаја ради, а једнако у њ гледајући упитно, брижно. Али њему руке нису дрхтале. Лице му је било, као увек, суво, више црно но бледо. Прсти руку му полако, мирно су узимали залогаје. И смерно, мирно, кад је ручао, прекрстио се и отресав с крила мрве, узимајући мараму са колена, почео да се диже.

— Једи, синко! — поче га нудити баба.

— Нека, доста. А имам посла, па тешко ће ми бити.

— Кусни, кусни ти, а посао имаћеш када.

Први пут од очеве смрти било је тада што га је баба од посла, рада одстрањивала. И одједном, напречац, као саму себе гонећи, упита га:

— А је ли био пријатељ Марко?

— Био! — мирно, поуздано одговори.

— Па?

— Па — осмехнувши се равнодушно — пита за Стојмена. Траже Јованку за њега. А и за еспап што ће требати за удадбу, свадбу, на вересију да узме.

— А, за то, нека већ узме — одахнувши прекида га баба.

Он, погађајући њене мисли, настави:

— Па нека му је даду. Он јединац. Имања доста имају. Добар. Боље...

— Па јест, синко! Шта ћеш? Сиротиња. Куд ће бољу прилику да нађе? А за свадбу гледаћемо и ми да штогод учинимо, дамо...

И тих дана било је за Младена најмучније, најтеже. Не за њега. Он је са собом већ био свршио, био начисто. Али било је тешко у кући. Чудна, пуна страха, зебње била је нека тишина, неко мртвило. Као да се нешто откинуло од куће. Отац Јованкин и мати већ се никако нису виђали. Јованка, међутим, мада је чула за ту прошевину, ипак не полажући на њу ништа — толико је била уверена у њега, Младена — ипак је, истина не баш као пре тако често, али ипак долазила је. И онако весело, насмејано, излазећи из капије, трчала би вијући се и шибајући дугим, густим курјуцима по леђима сва зајапурена, срећна, знајући како јој то лепо стоји. Код њих би исто тако утрчавала, од бабе тражила какву урутку, суд у послугу, са матером му слатко се шалила и разговарала. И кад би се и с њим нашла, као и пре, увек би га за свашта запиткивала,

питала за савет, да јој из дућана то и то пошље или по момку из друге трговине узме, пошто он то зна најбоље и свагда, предајући му се сва, уносила би се у њ насмејана, срећна. И он увек, као старији брат, смејао јој се, и кад би јој се очи почеле јаче да црне, светле, уста црвенија, влажнија да бивају, а испод грла, меког, нежног, да јаче трепти, и чисто се чује неко грцање, он би је утишавао:

— Хајд, хајд! Иди ради...

Али овамо, баба, мати, све је било немо, погружено, упропашћено. Мати, као увек, као да је она за све крива, једнако је бежала, крила се и тамо можда уздисала, а баба никако га не испуштала. Дању, увече, није било а да га она на капији већ не чека, не предусреће оним брижним упитним погледом као питајући, стрепећи, да му с лица прочита, дозна: шта ће бити? Како ће се свршити? Целог дана би из родбине долазили (пошто се одавно то слутило, знало) и погружено, не говорећи ништа, немо се долазило и одлазило... Као да се очекивало нешто страшно, нека пропаст, несрећа, да се све сврши, сруши и нестане. А опет сваког дана се кућа, нарочито горњи спрат, собе, балкон чистили, намештали, намештај се разастирао и као да то што има да дође, ма какво да је страшно, поражавајуће, ипак када наступи, дође, има бар намештену и чисту кућу да затече.

Нарочито су биле ноћи тешке.

Те вечери, мада је био решен већ да сутра треба да им дâ савет, а у ствари свој одговор Јованки, поручи кући да га не чекају на вечеру. Да без њега вечерају, легну, а он ће остати у дућану јер има посла, вересију да прегледа. Знао је да ће се баба досетити да је то изговор, а да је у ствари друго: Јованка и његов одговор њој сутра. Али није могао друкчије. Није могао да оде кући. Издао би се. Свађао би се и с бабом, и са свима, толико му је било.

И добро му дође што остаде сам у дућану. Затворен, у мраку, без светлости, знајући да је свуда већ мир, тишина, по чаршији нема већ никога, сви отишли кућама, вечерају, лежу, а он сам. Добро му дође та самоћа. У дну магазе горела је у чираку лојана свећа, он је био горе у дућану. Да би био као још усамљенији, он се диже и пређе тамо, у магазу. Свећа је, заклоњена каменима соли, бурадима, даскама, једва горела и осветљавала. Он седе. И тако у дну магазе, усамљен, ограђен дућаном, како му сладак дође бол! Није хтео ништа да мисли. Не што није могао, умео, већ није хтео. Знао је да је непотребно, да је свршено, решено о њој. А знао је да кад би мислио, мислио би о ономе што је већ свршено и сад је непотребно, није у реду, не доликује му... Мислио би о њој, о њеним црним веселим очима, о њеном сад истина због неизвесности његова одговора мало бледом, узнемиреном, али увек насмејаном лицу; о закићеним цвећем њеним топлим, тихим, миришљавим, недрима, о половини, о бошчи њеној која јој тако лепо пада и обвија њена витка мила бедра...

Диже се. Знао је да су већ до сад код куће вечерали, легли, те он сад може исто овако у самоћи и тамо код куће да је.

Пошто затвори дућан, пође. Већ ноћ мртва, чаршија мртва. Црни се калдрма. С обе стране, сниски, као нанизани, црне се дућани, стреје, ћепенке. Он је ишао. И чак

као охрабрен умирен услед ове самоће. Истина, да му се изненада, одједном као ноге одсеку, као да клецне. На то ништа не би одговорио, ни уздахнуо, ни намрштио се, ни рекао: »Ох!« Знао је да ништа не помаже. Нити да помаже оно кад сави, уђе у улицу, која исто тако мртва, пуста и црни се, а испод њихове Јованкина висока кућа јаче се црни и као да му она нешто говори, те њему од тога срце трне. Знао је да је све то ништа и зато је ишао мирно, укочено, погнуте главе.

Кад дође до капије, отвори је, прекорачи праг али, ох! осети како му се у кућу не улази. Али ипак мирно улази. Мада зна како се кућа црни, двориште шири, испод дворишта, опет, више зида висока заједно са дрвећем црни се њена кућа, лелуја отуда и као да нешто говори, оплакује га. Долази кући, прилази чесми, хтео би да се сагне, охлади главу, чело, али зна да баба му и мајка, мада се чује како рчу, спавају, ипак не спавају, већ видећи га како се сагиње чесми, хлади чело, видеће његов бол, муку. Зато само, као прибирајући снаге да уђе у кућу, остаје до чесме да стоји, одупире се о дирек, слуша како вода тече, пада. Како би, јекнув из свег срца, пао, скљокао се испод чесме, пружио врат, главу, руке, колена под воду да га она запљускује, полива, хлади, камени! После, као муком одвајајући се, силом, мирно, тихо, да их не пробуди, улази у кућу, улази у собу. Бели се постеља му. Чак, Младен познаје како је брижно, угађајући му, она лепо намештена, као да знају за његов бол, муку, па хоће бар постељом, лепо, брижљиво намештеном, да му као олакшају, покажу као учествујући у његовој муци. Али то њега још више буни, боли. Шта они да се мешају, као улагују му се, кад овамо на дну срца, потајно надају се да ће је он одбити, не узети.

Ћутала је. Заклопила се над разбојем са рукама на челу. Рамена и врат јој видело се како се тресу. И са стране, испод пазуха, видело се како јој се прса тресу и одозго са лица иду, лете низ прса сузе јој. Младен је осећао да она плачући, у том јаду, плачу, чека да јој он приступи, утеши је, бар да му се обисне, заборави све и на његовом рамену исплаче се сита, сита. Али он то није хтео. Стајао и чекао.

Она диже главу.

— Зашто? — упита га, а очи јој, њене црне очи, поцрвенеле од плача, трепавице дошле још црње, влажне, мокре, а уста јој, подбрадак, врат све то врело умрљано сузама.

Младен се осмехну.

— Зашто? Зато што си луда. Што мислиш да се све једе што лети. Шта му фали? Идеш у пуну кућу, кућу богату. Он јединац, миран, добар, на рукама да те носа... А хоћеш ваљда за некога лудог, бесног, да те бије, туче, да трпиш за хлеб.

Она престала да плаче. Зинула и гледала. Скаменила се готово од његова изгледа, гласа. Ништа да у њему дрхти, да се познаје. А зна да је воли, да и њему срце пуца, али за њега то ништа није што он осећа, трпи.

Чак и кад она одобри, рече да ће поћи, он нити се зарадова, нити клецну од бола, већ, сасвим као да је то одавна требало тако да буде, насмеја се и помилова је по овлаженој глави.

— Па тако, лудо!

И оде. Оде сухо, круто, полако, да њој дође да се не за себе, већ за њ, гледајући га таквог, заплаче и падне, обгрли ноге и на сав глас закука за њим: »Младене, брате!« И заиста, кад је он отишао, она се понова поклопила по разбоју и плакала, плакала не за себе, већ за њ, за његову младост, за његову чисту суву снагу, за његово црно паметно око... За Младена, њеног, милог, слатког брата Младена.

И за све време спремања, од испита до свадбе, није ништа било онако као код других. Он је за све знао, долазио, наређивао, водио бригу и о спреми, даровима. Не да, као други на његовом месту, кадгод покаже се, дерт, јад, бол да искаже. Она је желела да га види бар кадгод да он поклецне, покаже како га боли, како...

. . . . . .

[као] други или да никако не долази, не виђа је откако се испросила за другог, навлаш избегава да је види, обилази издалека њену кућу и маалу, чак, у инат њој, и он да се одмах жени; или да долази, виђа је и увек, било при игри, при песми, он навлаш, нарочито да пева какву песму на то, која кори, куне, и да од јада пије, иде по механама, лумпује, ноћу са свирачима пијано, бесно, уз пуцањ пушака пролази поред њене куће... Ништа од тога. Младен као и пре...

Увече, седећи на ћепенци, испред дућана, Младен је видео како одозго са осталим младим женама и девојкама Јованка иде из амама где је, по обичају, ишла да се окупа и спреми за сутрашњи дан, за свадбу, за венчање. Одмах затим, чим поче да пада мрак, виде оно спремање за свадбу. Од њега, из дућана, још јуче све су узели што је требало. Али тада почеше по обичају да се из механа, гостионица виђају како се клупе, астали износе и улицом носе за тамо. Чу се одозго како, идући чаршијом из њихове, циганске, маале, уз пратњу гунгуле деце, мангупа, свирачи свирајући замакоше у њихну улицу, дочекани такође гунгулом деце из њихне улице. Одмах затим виде како, да би се дуже, јаче и боље могао видети, у двоја-троја кола натоварен дар, пронесен отуда из улице, пође чаршијом и заобилазећи, праћен свирком одостраг, опет уђе у улицу и однесен би у свекрову кућу. Затим настаде оно овамо код Младена, у чаршији која је већ била празна од пролазника, мирна и тиха, отуда из улице, њихне куће, као год са сваке свадбе, допирање свирке, меко, кроз ноћну хладовину и тишину гротање, извијање грнета, ударање дахира, песме Циганака. И сваки час отуд ужурбано излетање деце, слугу по чаршији, по механама, доношење још што се било заборавило, не сетило се... Младен је био занет у посао. Као увек, суботом после великог пазара, увече је био сав занет прегледом дућана, магазе. Стојећи на улазу од дућана, помно, брижно гледао је како унутра слуге доносе и вуку у редове крупице соли, гвоздене полуге, вреће брашна, вуне, што је тог дана услед куповине, гледања и пробања од муштерија било извучено, једно преко другог у нереду стајало, и у исто време слушао отуда свирку, гледао како што јаче ноћ, мрак, тишина и хлад, то јаче отуда свирка, песма бива и овамо у чаршији осваја, опија. Већ почели фурунџије, срећни од пазара, механџије, који су иначе са муштеријама целог дана пили, већ почели да испред механа износе столове и столице и сами седају, пију, фурунџије сваки час, уморни, задовољни и сити од данашњег по три пута печења и вађења хлеба, почели сваки час да истрчавају и одлазе у механе, уз пут заједно певајући исте песме уз свирку што се

отуда чула. Поп Трајко већ брижно пролази и иде кући знајући да ће му син, као увек када у комшилуку има свадба, весеље, он већ тамо бити, опити се, начинити свађу, кавгу... Из берберница већ сваки час излећу шегрти враћајући се са полићима ракије које носе гостима што, поређани, чекају на ред бријања, не могући да се одвоје и оду сами.

Изгледало је да је цео тај крај вароши где је била њихна улица, одакле се чула свирка, песма, заједно и он са њима се веселио и терао свадбу и да ће овамо, за свој рачун, одвојено и он се веселити, пити. Зато се Младен нимало не изненади кад са угла улице сагледа бабу. Носила је у руци кантицу за зејтин. Тобож: кући нестало па дошла да узме. А знао је да није у истини, да код куће зејтина има, јер се увек на велико, у нарочитом суду кући шаље. Али је одмах знао и зашто она то чини. По њеном полаком, као обазривом уплашеном приближавању и негледању онако право, отворено у Младена, Младен је знао: да она зато долази што хоће да је сада, када већ ово весеље, пијење, обузима све, хоће да је ту, код њега, да га одведе кући, бојећи се, стрепећи, да можда сада, уочи њене свадбе, од дерта, јада, бола, он се не заборави, запије се и тиме свима дâ на знање целу ствар, све њих обрука.

Младен, једнако унесен у посао, смејући се у себи баби, дочекао је кад је она чисто нечујно дошла и заобилазећи га на вратима почела да улази поздрављајући:

— Добро вече! Зејтина нестало па... — почела је, а он је, знајући све, погађајући шта хоће, прекинуо:

— Ако, ако! Добро кад си дошла. Још мало да свршим, па бар заједно да идемо кући. Седи. Сад ћу ја.

— Па баш добро — дочека она. — И раније да идемо тамо; знаш, немају богзна кога. Па ако ми нећемо, као прве комшије, онда ко ће?

— Добро, нане! А јесу узимали штогод од нас?

— Јесу! Дала сам им. — И, као да би га одвојила сасвим од те чаршије, механе, берберница, где је већ увелико ишло пиће, весеље, и што више привукла кући, тамо, ка њима, почела му је причати: како су и шта за свадбу од њих узели; колико чаша, колико столица, сахана, судова; колико из које бачве вина им је дато, колико ракије.

Младен, у послу, отиде чак у магазу, слушао је. Наређивао слугама да што пре пожуре, сврше.

Када се свадба свршила, она, Јованка, појавила се на свекровој капији у хаљинама невесте, шалварама од џумбасме, са закопчаним минтаном на прсима до грла, и забрађена не чајком већ шамијом, са лицем не девојачким, извученом и растресеном косом око врата, око ушију и по челу, већ мршеном и целиваном косом; очима подбухлим и уморним од страсти; устима набреклим и по врату и лицу тамним, једва приметним пегама, насељеном крви од уједа. — Младен је видео и са подсмехом гледао како је цела кућа, родбина, чак и улица и део чаршије, комшије му чисто одахнули. Као да се нешто толико година спремано, ишчекивано и са зебњом чекано,

гледано како с дана на дан све ближе, јаче то долази да, једнога дана, дође, деси се и све, и Младена, и трговину, и кућу, и родбину пресече, поремети, заустави и поврати их натраг где су и пре били, одакле су и почели. Младен, радња да застане, баба, као и пре брижно, не весело да надзирава, штеди, уздише, стрепећи да се неће имати, да неће случајно кућа, имање пропасти, изгубити се.

Сада, све то је нестало. Младен не само да није дао да се у њ што посумња, већ ето сам се је ње одрекао јер је знао да није за њ, њихову кућу, радњу. Зна да, ако би је узео, ово мало што се има, што се затекло у радњи новаца, морало би да се, пошто она ништа не доноси, све на свадбу утроши, и радња би стала и после, ко зна када и како би се могло да дође до тих новаца, да се опет почне рад, куповина, продаја на велико, а да се не стрепи сваки час да, ако се одмах по бољу цену не прода, да ће се пропасти, не имати ни што је најнужније.

Младен је одмах видео како после тога не само што је кућа, родбина одахнула, смирила се, постала весела, него како га и у чаршији друкчије гледају. Одмах, напречац престаде она, поред све усрдности и дочека код трговаца, ипак нека потајна зебња, устручавање у давању му кредита, новаца у четири ока, јер: још је млад, дете. Ко зна? Истина да добро иде. Боље се држи и одговара обавезама него толико њих већ старих, у годинама трговаца — али, ипак, ко зна? Зар се мало пута дешавало да тако човек добро, као што треба, иде, влада се, па одједном се изгуби, пропије, пролола, изгуби се. Али сада, овом Јованкином удајом, као да је био положио неки испит. Једном заувек отклонио сумњу да ће можда и он бити као толики други, једном засвагда утврдио мишљење да не само неће бити већ да је он друго нешто, он, Младен... И отуда одједном у чаршији, међ трговцима, примање не као себи равнога, већ као вишег од њих; кредита отворена, јасна, без устезања, чак и нуђење, као неко улагивање, тражење прилике да му учини и тиме нешто га обавеже, да би и он њих доцније, јер се већ види колики ће и какав велики трговац он бити. Из целе родбине, удаљене тетке и стрине, већином удовице, оно мало уштеде, готова новца, стрепећи да држе код себе то, да се или не изгуби, или не опазе синови им па узму, почеле су да к њему доносе и остављају на чување. Баба опет, као некада, сва горда, унесена, срећна. Мајка, као преболевши неку болест, опет се одаде на своју кујну, на своје собе, намештање, чишћење, готовљење и надгледање млађег брата. Што је најглавније, не само између њих и Јованкине куће, као и између свекрове, што се не прекинули, охладнели односи, већ све више, некако усрднији постајали. Нарочито баба. Као да би хтела нешто да заглади, ублажи, готово сваког дана одлазила је код Јованкиних. Увек, ма какво се јело готовило, слала би старом на понуду. Код саме Јованке такође одлазила. И као никада дотле, разговорна, чак и задиркивајући Јованку и мужа јој, који је, по обичају, онако слабуњав, цео дан седео код куће. Младен сам осети и виде како је заиста све то лепо. Осети нову снагу, задовољство и срећу што је све тако као што треба. И сам он, увек, долазећи кући, видећи како га, као увек, на капији чека баба а спроћу ње на капији стоји Јованка и муж јој очекујући свекра да дође из чаршије, навлаш, да не би дао баби да посумња да и после тога можда он мисли на њу, тешко му је када је види, право би се к њима на капију упућивао. Муж јој, инстинктивно дизао би се и стојећи га дочекивао.

— Како? — насмејано, срећно питао би их он. И шалећи се, окретао би се мужу јој, показујући на њу: — Како ова? Слуша ли те?

— Слуша, слуша, бата-Младене!...

Отуда, са њихне капије, умешала би се баба, као да не изостане, као разумевајући потпуно Младена, његову снисходљивост, као дајући им милост, општење, здрављење, одговарала би хвалећи Јованку:

— А слуша, слуша, наша Јованка! Свекрва јој не може да се нахвали. Видим свекра јој као да се подмладио. Увек беле чарапе, чиста кошуља на њему.

Офиксане ципеле. Свако јутро, када га видим, дирам га, питам: »Море, она твоја баба нешто се повредила?« А он одговара и чисто као да благосиља: »А, по баби ми, могле би вашке да ме једу, него бог да прости!«...

Јованка, застиђена, онако обучена у ново, раскошно одело, закићена а са оним одскоро постале жене разблудним, још сасвим не засићеним очима, устима, телом, црвенећи од толике хвале, крила би се и муцала, ограђујући се:

— Ама није, нано! Нисам ни ја баш тако вредна.

И ако би утом (откако оженио сина, добио Јованку, никако не може да прође а да у свакој кафани не застане, не части за снаху пријатеље, познанике) одозго још са чаршије видео се свекар јој како и он из дућана, на ручак, одмор, долази, а увек са завежљајем у рукама у коме је било дарова, слаткиша, понуда, за »његову« Јованку; он, чим би видео Младена на својој капији и спрођу бабу, одмах, ако би пушио, цигару бацао, муштиклу завлачио и као дотерујући се, чистећи, долазио би, сав срећан што је он, Младен, стао и то код њега, са сином и снахом на капији разговара се. Јованка, видевши га, истрчавала би и размажено, улагујући се, долазила би му љубећи га у руку, одмах, као дете, баратајући му уз пут по недрима, појасу, тражећи то што јој је донео и узимајући радосно загледала. Свекар, срећан, као бранећи се од ње, долазио би и још срећнији, и као да су он и Младен нешто засебно, више од свих њих, здравио би се:

— Како си ми, пријатељу?

И на одговор, као извештај зашто је Младен стао ту, стоји, распитује се за снаху му да ли је вредна, послушна — све у шали, дирајући Јованку, — свекар је одговарао, као узимао је у одбрану:

— А, вредна ми је она, вредна. — И, чисто молећи: — Хајдемо, Младене! Хајде, баба-Стано! — позивао би их и улазили унутра, а Јованки мигом заповедао да иде и донесе послужење. И ту, у двориште, седели би, служили би се. Стари, свекар јој, сав срећан дирао би своју жену, свекрву, терао је да брже потрчи, донесе, послужи мезетом. Младен би пио, као увек, тек обичаја ради; баба, као да би одобровољила Младена, пила би више, да он, Младен, по њој, видећи како она пије, може слободно, без бриге, ако хоће и жели да пије. Утом би и мати долазила. Она, видећи да је ручку време прошло, спремивши све, а видев да њих, бабе и Младена, нема, а знајући да су сигурно овамо код њих навратили, долазила би напослетку и она. Али још као са

трагом страха од пређашњице, као још не могући се сасвим навићи на тај нови одношај, живот, и као још стрепећи.

Утом, свекар јој сасвим расположен, наређивао би сину да, знајући како ће то Јованки, снаји, бити радосно, да иде и позове старца и старку, »пријатеље«, овамо, да им каже и да их прекори: зашто да не дођу, нису ту, кад знају како он, »пријатељ им«, не може да пије без њих, није му слатко... И зато да одмах дођу. И, шалећи се поручивао сину: »Пријатељ и ако хоће и ако неће да дође; али прија (ташта му) да неизоставно дође, јер ноћас (дирајући своју бабу) сневао је нешто па не може а да је не види«... Убрзо би долазили и они. И сви би срећни, радосни настављали да се часте, остају на ручак... Увече, опет, колико их је пута тако исто све затицао Младен код њих, обично доле, у башти, одвојени и на трави седе, пију, мезетишу и часте се. Баба, као никада до тада, раскошна, нуди једнако, не дâ дâ одлазе.

У почетку Јованка све као чудећи се и у страху, као да они, »цео свет«, не зна за ту њену љубав према Младену, и бојећи се да се то није заборавило, не могући да као допусти нити дâ да је то заиста била шала, ништа, мали занос и будалаштина — јер не би овако и даље продужили да живе једни с другим чак и више, усрдније — стрепела је, није могла да појми. Али доцније пак је била и радосна што може стару навику да продужи. Да је као пре готово сваки час код Младенових. Да слободно, трчећи, вијући се, час одлази код њих, час код матере, оца. Да са мајком Младеновом опет и даље продужи оно њихно, као шаљење, задиркивање. Да се са Младеном опет сваког дана вића, састаје. А да увек, пред ручак, вечеру, када се зна да он долази из чаршије, она тада од њих излази и као пре, увек, горе, на капији, сусрећу се и да, као и пре, он, изненађен видевши да је она, ословљава је:

— А, ти си?

Само, занавек је била нестала из њених очију она весела, безбрижна, јака, силна радост, не бринући се шта ће бити, јер је била уверена да ће то он, Младен, бити, и прса јој, мада су била бујнија, развијенија него пређе као девојком, ипак била су као омекнула и угнула; горе, кључна кост јаче се испречила и на развијеном јој, белом врату јаче, више се јабучица истицала, мада је била у телу, стасу још бујнија, развијенија и заношљивија. Очи, лице било је некако чудно, израз био је некако уморан, кошчат.

Она никад није то могла да поднесе. Кад год би дошла, увек би задрхтала. Не од бола, не од љубави, већ од њега. Све се бојала да можда он у потаји не пати, не тужи за њом, и да кад је још види, онда да му није још теже. Да му није тешко виђење, говор с њом. И зато готово увек, кад год би дошло време ручку, вечери, кад се знало да ће он доћи, она би одлазила од њих. Одлазила, да опет, кад он оде од куће, врати се, седи с његовом матером, раде, разговарају. Као и пре, девојком, тако и сада женом, готово је више била код њих неко код своје куће.

V

Колико пута ујутру, за време лета, седне испред дућана на ћепенак. Спусти ципеле доле, прекрсти испод себе ноге у чистим белим чарапама, и онда, пропуштајући бројанице чека да по обичају дођу код њега комшије, трговци, као на разговор, а управо на договор о јавним стварима. И онда, пијући каву, разговара с њима а у исто време пази на раднике, слуге по дућану. То је било као неко примање. Тада ујутру, чим би изишао и сео на ћепенак и почео да пребројава бројанице, знало се да тада може свако доћи да га пита, замоли.

Колико пута тада, седећи тако, догоди се да нико не дође. Јутро одскочи. Дан леп. Освојило јутро свеже, летње. Осећа мирис у ваздуху околних башти, јоргована, брезе. Осети како му срце почне да се греје, пева. Он, смешећи се некако болно, слуша како му срце пева, греје и...

Увече, кад пођу из дућана кући, он иде први, у први сумрак, а за њим ће после већ брат му поћи, пошто све дућане, магазе добро затвори. Младен, као старији, заслужује одмор, одлази пре. Али ретко да дође пре брата кући. Обично се, уз пут, задржава код осталих дућана, трговаца или на разговор, или опет послом. А највише, ако има која општа, маалска, чаршијска ствар да се сврши. Да се сад, тако увече, уз пут кући, с вићенијим, првим

људима који су ту, у својим трговинама, поразговара, припита. Ако је какав намет, порез, кулук, па ако има да се откаже, како да се одговори паши. Ако каква ствар има у мецлису, с Турцима, да се решава, како ће он да говори. А највише ради школе, цркве. Он је био све.

Али, свакад, не иде то тако лако, сигурно, поуздано.

Колико пута, увече, кад се као свакад из чаршије враћа кући, њега као да спопадне чудна болест, слабост. Смрт да ли је? Није. У својем сувом телу осећа он толико снаге, чврстине, да о болести нема помена.

Нарочито ако је топла, летња ноћ, теже му је. Теже му пада када пође кући кроз онај мек, нежан маалски сумрак. Улица готово празна, мирна. Кроз коју од капија ако из куће продире светлост. Више улица, изнад зидова, диже се и склапа дрвеће, лишће. И оно густо, зелено шушти, нија се те улицу чини још тамнијом, увученијом и још

више пуном влаге, зеленила. А у тој влази, зеленилу, зна се да се јаче осећа сладост, миље срећна живота. А он?

Још са улице, чим пође, сагледа то, зна како ће му бити. Зато, тобож као да мисли о трговини, послу, он подупирући, држећи се за браду, погнуто иде. А осећа како је болан. Иде разбацано, млитаво.

Све што је требало да се учини, коме новац дâ под зајам, чија кућа, виноград, њива купи, то је све вршено преко бабе. Нарочито из родбине, комшилука или познаника, кад би коме требало новаца, ниједан није се обраћао њему лично, као стид их било, а и бојали се да их не одбије, већ би увек прво молили бабу, с њом уговарали о цени, о интересу и као увек, из страха да не буду одбијени, да не би морали од другог непознатог да узимају новаца или њему продају имања и тако се чула, видела њихова сиротиња, како с године у годину по једно парче земље продаје се, губи; а овако, то се не би приметило, и кад би ко случајно спазио Младенове раднике на тој њиви, овај би одговарао: »Па наш Младен ове године узео и работи«. Да их не би одбио, увек су добровољно, само као да га одобровоље, да га као увере како они, што од њега траже новаца, не траже зато да њега оставе без новаца, он да изгуби, зато су давали и већи интерес, пристајали на горе услове него што би код других нашли.

А све је то баба грамзиво, тихо свршавала и само би Младену после казала да томе и томе треба толико новаца да дâ или му пошље. А Младен је знао да је унапред све она свршила и о интересу, отплати, куповини.

Обично је то бивало увече. Младен, чим би дошао кући и видео кога како седи тамо у кујни са женама, он би већ знао шта је. А нарочито кад он горе, на чардаку, већ и вечера и, по обичају, баба му донесе и оно друго стакло и остане да седи код њега, чекајући да се донесе кава, да и она с њим попије, па кад би Младен видео онога како доле, око кујне, још седи, он, знајући шта је, обраћао би се баби показујући на онога:

— Шта ће тај?

— Па... ти знаш. Ако можеш, подај му — одговорила би баба.

— Колико?

— Толико и толико.

Младен би се замислио, као прибирајући у памети кад ће моћи толику суму да одвоји и дâ. После би одговарао:

— Добро, нека дође у дућан, тад и тад.

Баба, одозго, не дижући се, окретала би се, звала слушкињу и гласно, да онај чује, заповедала би:

— Васке, кажи Стаменку да му је Младен казао да тад и тад дође код њега у дућан.

Онај, и не сачекав да му слушкиња каже, одмах би се дизао, клањао, називао лаку ноћ и одлазио. У означени дан он би дошао у дућан. Младен би увек гледао да није ту, већ би остављао момку новаца, да му он, кад овај дође, дâ.

...И кад је све свршено, увече, дошавши кући и затекавши бабу око чесме, поздрави је:

— Нане, кажи: драгичка!

— Драгичка, Младене! — чисто равнодушно, јер већ су јој почели бивати обични ти свакидашњи напреци, куповине.

— Знаш Арибегову воденицу, чивлук?

Она се трже и чисто уплашено упита:

— Знам, па?

— Наш је!

Она посрну. Папуча јој одлете с ногу. Чисто падајући наслони се на њ, и, први пут, узе га за руку и поче је љубити.

Он, потресен, да је освести, поче јој причати како је било: како је стари Арибег, који је одавна отишао у Цариград да тамо, где се и родио, умре, оставив имање и тај највећи и најлепши чивлук наследницима; како они, то се већ одавно знало, то презадужили, и, када он то чуо, дошао и њега позвао. Чуо како се он влада, како добро стоји. И ваљда сећајући се покојног деде, свога друга, позвао Младена и упитао га да ли хоће »чираком« да га учини. Младен се одупирао, бојао се велике цене, говорио како нема сад одмах готова новца, али, кад је стари Арибег тако ниску цену дао — само у инат наследницима — да је Младен знао да би сви потрчали да купе, и бојећи се да то ко други не дозна, брзо отишао и тобож — тако је казао бегу — по чаршији да позајми, вратио се, дао бегу новац, све, све га исплатио, али, док није добио и тапију, није хтео да говори, све се бојао да се не поквари. Али сада — свршено је. Она, баба, сутра може да иде, заседне тамо, разгледа, прегледа, заповеда као у својој кући.

Баба, осећајући како јој тесна постају врата, улази, собе, од задовољства, среће, једнако... Једног јутра, у понедеоник, баш је био у највећем послу, јер после суботе и после пазара еспап, који би се тада распродао, у понедеоник поново би се навукао и бележио у тевтер. Млађи брат, уређујући у магази понова купљен еспап, гласно је отуда довикивао и говорио колико је од чега довучено, а он би то овамо пажљиво, помно бележио.

Ута дође чи́ а Марко. Видео га је кроз излог. Али не виде да се, као увек, зауставио испред дућана да по обичају уседне на ћепенак и сунча се, већ виде како овамо, ка њима, у дућан, поштапајући се и некако плашљиво улази. Чисто клизи низ прагове. Стаде преда њ и уплашено поче да стоји. Младен бележећи упита га:

— Шта је, чи́ а Марко?

Он, још уплашеније, поче:

— Ништа, синко. Него дошла...

Младен застаде и диже главу. Чи́ а Марко још уплашеније настави:

— Дошла, синко! И ено: седи. Побегла и дошла, па само ћути и седи.

— Која побегла? Која дошла? — поче Младен, а већ је знао која је то, да је то она, Јованка. Луда, као што је бог дао, па ето дунула и оставила свекра, мужа и дошла оцу. Само још то је требало!

— Она, синко! Дошла и вели: »Жива натраг нећу, па бијте, сеците! То је. Жива ја тамо више нећу!«

У први мах, од једа, љутње, умало што се Младен не заборави, што не преломи перо, не баци тевтер и не скочи да право тамо, код ње, оде, да је заувек, засвагда, изгрди, па чак и избије, на мртво име избије. Докле ће она њега тако, и докле ће он са њом да има посла! Али, ипак, трже се. Продужио је даље, пославши чи́ а Марка да иде кући и умиривши га да ће он данас доћи и свршити са њом.

Чѓ а Марко оде. Али не умирен. Младен га виде како не иде навише, право кући,

већ оде наниже, чисто као бежећи од куће, једнако преплашен и унезверен како ће се сад све чути, пући глас о бекству њеном.

Младен настави бележење. По стиснутим устима и укоченим му обрвама и упртим очима у тевтер, млађи брат је видео да је љут. Уплашен, гледајући да не погреши, случајно у забројавању еспапа не каже му што погрешно, ужурбано је радио.

На ручак идући кући, Младен одозго примети свекра јој. По ходу му и по честом, дубоком, чак до прстију убрзаном испијању цигаре, видео је да за све зна. И као стидећи се, као да је он свему томе крив, чинећи се да не види Младена, убрза и пре њега сави у улицу и изгуби се у капију.

На самој капији њиховој Младен, као увек, затече мужа јој. Седи прекрштених руку, скупљених колена, нагунтан минтанима, клонуо, слаб, испијен. Видећи Младена диже се да га стојећки поздрави. Младен га ослови:

— Шта радиш, Стојане?

— Ето, батке, стојим — одговори му он свело, уморно.

Кући кад дође, виде да већ сви знају. И мати, и баба. И, што га највише нањути, испуни гневом, срџбом, то је што по њима осети не само да их то није жалостило, било им неугодно, него чак као да их је то радовало. Радовало што су знале да је она због њега, Младена, побегла, што се сада надала да ће на њему, Младену, кад то види, дозна, она по његовом изразу, лицу видети раздраганост, љубав, да је сав срећан у дну срца што види како га она још воли, ето, напустила мужа... И то Младена највише зграну, то што је видео да чак њима, ни баби, ни матери, сада, када би — не дај боже! — она остала код оца, па са Младеном почела да живи, не би то било криво. Главно је да она није његова жена, а као друга, оваква, распуштеница, могла је да поднесе.

Зато, као да га не би вређале, за ручком није се о томе ништа говорило. Младен је чак морао сам о томе да почне:

— Шта је она луда учинила?

Баба, притворно, чинећи се ожалошћена, одговори:

— Не знам, синко. Видим: дошла и седи код куће. Мати још ништа не говори а

чѓ а Марко само бежи, хукће. Шта ћеш, судбина таква!

Младен, љут на то бабино притворство, на ту њену скривену радост, радовање што, ето, и за њега, Младена сада... И да би све то пресекао, диже се са ручка.

— Бесна је она. Камџија њој треба!

И једино мисао да то спречи, да се не чује, не помисли да је због њега то учинила, само то му је било пред очима. Уђе на капију њихову. Љутитим кораком појави се у дворишту. Она је седела на камену у средини. Прекрштених руку, повезана дугом шамијом, у простом минтану, простим шалварама. Мати јој је тамо, око зида и бунара, радила. Чѓа Марко седео у ћошку. Из куће, из саме кујне била хладноћа. Видело се да се не ложи, ништа не греје, ништа не спрема.

— Шта је?

Болно, радосно га погледа, уста јој заиграше.

Али, кад га виде таквог, љуто намрштеног лица и као камен хладног, њој само у грлу пукну нешто:

— Ништа!

А једнако се смеши на њ.

— Како ништа?

Мајка јој, од беса, бола, поче брзо да са једног краја на други иде, баца дрва, намешта и виче да Младен чује:

— И нека остане! Немам их више. Једно имам. И што да се и оно мучи, пати? Када није за женидбу, што се женио? Не дам.

Чѓа Марко, унезверен, преплашен а чујући отуда Јованкино грцање, плач, као настави:

— Бог, мори! Бог Господ! Бог! И ако је Бог! Бог нареди да се пати, мучи.

[Младен је успео да натера Јованку да се врати мужу.]

Понекад се устумара. Горе, у соби, гори му свећа и леже отворени тевтери, спискови вересије, примања, дуговања, а он доле, у башти, шета, пуши. Осећа тежину,

загушину земље, баште, зидова око себе. Осећа како га цела кућа гуши, затвара и као прикљештена, везана држи и притиска. Зна да би му лакнуло кад би изишао, прошетао се улицом, чаршијом. Чуо жубор воде што тече олуком чаршије. Видео поље, ноћ на њему, рубове планина што се спојили са небом и иза којих је увек светло, јасно...

Али зна да сада нико у кући не спава. Да су се због њега пробудили и седе у постељама, не смејући од њега да се покажу да су се због њега пробудили, већ сада, цептећи од страха да му није штогод позлило, рђаво, и зато шета, седе кришом гледајући отуд из својих соба овамо у њега, прате му брижљиво сваки његов корак...

И као увек, Младен је знао, само ако још дуже остане, пошета баштом, надише се свежег ноћног зеленила помешаног са влагом бунарском и поливене баште око њега од данашњег многог вађења и расипања воде, да ће баба, тобож послом, као да је заборавила да штогод затвори или чула какву лупу, па зато се дигла да види, са набаченом колијом на главу, на брзу руку опасана бошчом да би сакрила кошуљу, која би јој се ипак доле, око чланака, видела и због црнине колије јаче одударала, и онда би брижно, заплашено пролазила поред њега, чинила се да не зна да је он ту, у башти, па кад би га видела, она би се трзала, зачуђивала...

[После Младенова настојања да Јованку врати мужу, а не да је као распуштеницу задржи у својој близини.]

Младен осети како би баба чак више волела да он то учини, да падне. Као егоизам с њене стране, да после и он, као отац му за пиће, и он од ње не може да се отргне, те би и њега због те мане имала у својим рукама... И он би неугодно дирнут не због тога што није хтела да је он старији, господар, већ уопште што није хтео ни пред ким и ни за шта да црвени, крив да је, обавезан. Тешко му је било.

Кад чу да је баба већ све прегледала, вратила се, легла и већ морала да заспи, он се диже. Дакле, сви они као повлаче се, ограђују се, не смеју на себе ништа да приме, да он не би после, ако му буде рђаво, можда буде тешко, осети се несрећан, да не би имао кога за то да криви, и тиме мање буде осећао несрећу. Већ да му је потпуна, цела, јер: сам што је хтео, како је хтео, тако и урадио... Сви се, дакле, осећају као слаби, боје се, повлаче. Он сам треба јак да је.

И та му је ноћ била најтежа. Кад први пут сазнаде да му, ако хоће да је као што треба а не ослања се ни на кога, не обавезује ником, да би то своје, себе, могао да носи, треба много снаге, бола, и да је јак, јак... Јак над собом. Себе да има у рукама. Да је јак, кад штогод зажели, заиште, срце зажуди за нечим, да срце стегне, не да му. Да кад му навре бол, туга, чежња, суза, да је јак да спречи, унутра, у себи задржи, законча. Да је јак.

И осети да је јак. Издиже се. Стојећи у соби, гледајући пред собом двориште, башту, онако висок, сув, осети како заиста постаје сувљи, виши, али и каменитији.

VI

Мајка му, као увек, уплашена њиме, унапред, чисто непријатељски, заклањајући млађег сина, знала је да Младен неће [пристати на његову женидбу]. Инстинктивно је осећала да ће, као што је себе жртвовао, осудио, то исто не тражити, већ заповедати, и од млађег брата. Или, ако то баш неће, а оно још мање да ће пристати на Јованкину заову, Јелену. Не што није за његова брата, већ што је њена заова. А мајка, кад је већ он био самоглав, тврд, и не узео њу коју је волео, неће моћи више гледати да и други јој син, млађи брат му, као он, буде тужан, несрећан, да узме неку која му није у вољи.

И мајка, не казујући никоме, дозва њу, Јованку и, чисто пред њом оптужујући га и издајући, тужећи се на њ, плачући, рече јој да она сама, насамо, у четири ока, каже му, тражи, да допусти, управо он и испроси њену заову за свога брата.

И Младен је то знао. Зато га није ни изненадило кад једног празника дође она, поседе и, кад баба беше изишла послом, мајка се навлаш задржала у кујни кувајући јој кафу, она, изненада, чисто уносећи се у њ, што је Младена од тог њеног отвореног, јасног погледа, чисто пресекло, рекла му:

— Брат-Младене, не стај на пут! — А већ се по њеном гласу, лицу, видело да се сетила свега [њиховог].

Он се чинио невешт. Унесено, мирно, завијено, одговори јој:

— Снашке, коме ја на пут стајем?

Она, надајући се тој његовој мирноћи, као да се није дала да збуни, већ наставила, чисто опоро:

— Немој тако! С нама што је било, било. Ја опет, хвала богу! Али ти... Видиш себе... Наше већ је било. Него немој на ову децу... Не стај им на пут срећи!...

То је могла. Више није могла да му каже. Грло, усне биле су јој суве, стиснуте као од већ наврелих суза.

Он, знајући све то, [хоће] да избегне даље причање и тражење, да плачући иште од њега да он за брата узме њену заову. И то зато што је уверена, сигурна, зато што су

јој се деца исповедила како се воле. Све то да би избегао, а нарочито њено [гледање] и оно сад мирно, с бледим лицем, али још онако старим, изразитим црним већ малаксалим очима, диже се. Полазећи као да ће у дућан и узимајући бројанице, навлачећи кондуре, рече јој:

— Кажи свекру, мужу, у недељу долазим да је пијем.

И брзо, одмах изиђе, да му се не би захваљивала. И, као увек, високо, полагано, мирно упути се улицом, чаршијом, дућану, а зна сад, кад је изишао, зна шта ће бити. Мајка, са страхом чекајући тај њихов разговор, сад, после њега, улази у собу код ње преплашена па, кад види њу где се, услед његова повољна одговора и изненадна одласка му, она као скаменила а само јој очи радосне, подбрадак јој се смеје, мајка тад пита је:

— Шта је, прijо?

— У недељу пијење — одговара јој, а ова не може да се уздржи од бола, радости, излете из собе. Зове бабу. Баба, као увек, мирна, строга, улази.

— Е срећно, прijо!... — вели јој и љубе се. Мајка не може [да се уздржи]. Као да је све свршено, као што је заиста и било све одавна, у потаји свршено, познато, само се ето његов пристанак, воља чекала, одмах се разлетеше по кућама. Час иду код ње, час се овамо враћају. Једино баба остаје мирна, прибрана, чинећи се свему невешта и пуштајући да јој снаха, мати, плива у срећи, задовољству, да оне две, као неке друге, сестре, не престају да одлазе, долазе, договарају се, спремају.

Мада није била веридба јавно објављена, ипак њих две кришом већ све жене из комшилука [почеле] да часте, дочекују у част те женидбе. А нарочито њих две да се, као подетињале, шале са младом и младожењом.

Јованка, као да се она удаје, али некако чудно, као пресечена у половини, са мало набреклим прсима и врелим лицем, увек кад дође код њих па види и њега, брата Младенова, будућег зета, почне њој да се тужи:

— Море, прijо, кажи оном твоме нека мање пролази поред капије, нека мање овамо гледа. Ова моја ништа не може. Види га па одмах главу изгуби. Иде, ради, а ништа не види. Толики дарови, везови, стоје, а она само се смеје, трчи и пева као луда.

Тако и она. Сина, ако затекне њих две, још са капије, срећна, подетињала, почне да дира:

— А бре, младожењо, па камо матери што да пошљеш? А камо и снашки? Ето, прија ми прича: хоће да умре од глади. Ништа јој не шиљеш, ништа не дајеш...

И кришом, тобож младожења да шиље, млади за све то време једнако се слали буреци, алва и шећер. Увече, од вечере, од сваког мало бољег јела, одвајала је у сахане, и испод бошче крijући, сама носила код прије, да јој снаја има што да једе, окуси. Као што је, опет, било и обратно.

На све то баба једнако се држала одвојено, повучено. Све је то приписивала и смејала се њиховим лудостима. Колико пута снаха јој, мати, будућа свекрва, од радости заборави се толико да тамо код њих, код снахе, готово цео дан остане. А све надгледајући и учећи је како ће коме од родбине и какав дар да спреми и дарива их приликом прошевине, испита. Овамо на кућу, кујну, и још више на вечеру, готово заборави. И онда сама баба, само да Младен не би то видео, не остао без вечере, она пристави и надгледа кување, док ова, позно у ноћ, кад већ мора да долази и сетивши се шта је учинила, као неки кривац, сва задувана, преплашена на грдње од бабе, а нарочито од страха да Младен није долазио, не видео је код куће, јер после на очи не би смела да му изиђе, кришом, и видевши у кујни бабу како она место ње готови, скамењена, не смејући да уђе, стане на праг. Баба би је дочекивала:

— Луда ли си, синко?

Она, изненађена том њеном добротом, чисто полети и пада јој у крило, бризнув у плач.

— Нане, мори, слатка! Што ћу, нане? Све моје другачке ето већ унуке имају. А ја шта ћу? Кад не од првога сина, а оно од овога да видим снаху, одмену.

Баба, задржавајући је у крилу и пазећи да овамо лонац, јело, не обори, благо тешила би је:

— Ако, ако. Нама (и себе и Младена је ту подразумевала) није криво. Него само, немој толико. И друге мајке жене, и друге матере добивају снаху...

Она, срећна што је свекрва не грди, не псује, чак ето и мази је, све грца, плаче од среће, радости. Затим диже се и, као луда, да надокнади све што је до тада изгубила, ради, распрема, не да баби ништа да подигне, ништа такне, ништа јој помогне.

— Ја ћу, ја, нане. Немој ти!

Баба, смејући јој се, дирала би је:

— Па хоћеш ли тако и снаха кад ти дође? Хоћеш тако и снаху да двориш, служиш?

— Хоћу, хоћу. Све ћу ја да их служим, да дворим. Хоћу, нане. Ох, камо да ми се он жени, од њега снаху да имам, од њега, место од овога, па мајка, где ступну, ногу да им целивам. Ох, слатко моје чедо, камо од њега мајка снаху да добије!

И растужујући се за њим, Младеном, што место млађег брата он се не жени, од њега снаху да добије, као оплакујући га, почела би да јеца, плаче.

Баба, дирнута и сама за Младеном што тако, место да се он жени, а оно жени брата, остављала би је и одлазила горе у одаје.

И у недељу, увече, после вечере, он са још три највиђенија трговца дође. Пили су и просили њену заову за његовог брата. Њен свекар, изван себе од радости што му кћи

у такву кућу одлази, што му као он и она три трговца дошли, учинили част, да њега, Младена, није било онако мирног, озбиљног, ко зна од весеља шта би учинио. Али, услед њега, све је, и пијење, прстеновање, седење, свирање свирача, испијање здравица, љубљење с новим пријатељима, све је било као што треба. И, кад је требало, он се дигао, са њима, новим пријатељима, свирачима, дошао кући. Ту их, по његовој наредби, дочекала софра, све што треба. Било је опет здравица, песме, свирке, даривање, љубљење. А највише у кујни, крију̂ћи се, грлиле су се и љубиле мајка му и она. Она, што је удајом заове постајала као свекрва, добивала права, без бојазни за љубомору мужа, да овамо, код њега, прије, долази, а мајка, што бар млађи јој син, дете, усрећава се, те она, кад од њега, Младена, старијег сина не дочека снаху, бар оно од млађег...

Младен је све видео, осећао, знао.

Као нико до тада, више него отац, тако је он прошевину, свадбу своме брату учинио. Дарови били су први. Невести читава низа од дубли. А већ спремање јела, пића, вечера. И, кад увече, у суботу, уочи свадбе, пошто дочека све позване, прве домаћине из маале, вароши, пошто их, изљубивши се с њима, уведе, посади за богату софру, нареди двојим свирачима, ашчикама, слугама да ништа не жале, већ само што више и као што треба госте угосте, кад он, место оца им, свекра, поред бабе, у чело, с десне стране, седе, и кад најстарији, хаџи Риста, диже се и наздрави њему, домаћину, своме комшији, газда-Младену... он, први пут тада, пусти сузу... Умало што се не заплака...

[На свадби пева се:]

. . . . . прво миловање,
Миловање, слатко уздисање.
Ej, не уздиши, не вежи севдаха,

Ej, од севдаха горег јада нема!

Младен се диже. Са стиснутим устима, укоченим, намргођеним очима, миран, прибран, поче да се пашта.

Кум, радостан, сав у весељу, чисто плачно молио га је:

— Седи, куме, седи... само још мало! Седи, молим ти се.

И њему, његовим молбама, придружише се сви. И њена стара, готово слепа мати. Све жене скочише. Младен је осећао како су сви погледи на њега упрти. Радознали, жељни, молећиви да остане, не прекида, не нарушава...

[Ипак изиђе. Чује издалека песму:]

Зар ти не знаш шта је миловање,

Миловање, слатко уздисање?

— Уздисање знам, али не миловање. И никад га нећу да знам, да осетим, никад. Стар сам...

И заиста, тада се осети толико стар, сув, болан, испечен од бола, да нехотице грчевито подиже руку, ухвати се њоме за уста, вилице, као да спречи да му то не дрхти, тресе се. И тако, држећи се за браду, испуњен тугом, сетом, продужи да се од куће до супротног зида шета, иде, да слуша како из супротне [нове] куће, преко улице, разлеже се песма, весеље, бурни клици и чак пушке. Јер сада њега нема. Нема од кога да се стиде, устручавају. Могу сада без њега да се веселе до миле воље, весело, срећно...

[Једина Младенова песма:]

Сан ме мори, сан ме ломи.

Заспати не могу...

Даље, мада је знао целу песму, није је свршавао. То му се само допало. У том почетку, нарочито у: »...сан ме мори, сан ме ломи«, он је налазио песму, налазио себе, своју несаницу, свој бол. И за то се знало. Знало се да, ако дође на славу, свадбу и, ако се хоће да он и даље остане, да се, не он колико његови, проведу, веселе, јер кад би он ишао, морали би и они, те да би се задржао, расположио, остао дуже него што му је обичај, требало је само неко, нарочито који његов друг, старији, у годинама, то само да запева, и Младен би заиста био некако расположенији...

Једног јутра баба Стана се диже. Тих дана била се прочула нека гледарица из оближњег села Судерца. Причала се о њој читава чуда. Како све зна. Све погађа. Не треба ништа да јој се однесе од особе којој хоће да се гледа, до само какав конац, крај од његове одеће. И гледа у каменове које пушта у воду.

Баба Стана оде. Оде на колима. Обучена у стајаће одело, забрађена, са свећама, босиљком. Оде казујући да ће у цркву тога села. Село је близу. Одмах иза долине.

Кад је муж гледаричин виде, позна, он од изненађења, радости, побеже. Посла свога брата из оближње авлије, с којим се одскора оделио, откад му жена постала гледарица и почела нагло да се богати — да јој он отвори, и уведе кола. Баба Стана сиђе и прође кући. За њом је носио слуга бошчу.

Пред њу изиђе чак и сама гледарица. Омања, сува, у суроj, простој одећи сељанке. Само, од сељанке разликовала се по новој шамији и по новој, целој антерији. Пресукана, понизно дочека баба-Стану. Поздрави се. Баба-Стану није изненађивало што је она познаје, то се већ зна.

Још откопчавајући колију, као да се расхлади [она рече зашто је дошла]...

— Зашто не »фираје«?

— Не фираје, од памети.

Разумела је, али се чинила невешта и већ љута.

— Како: од памети?

— Од велике памети.

— Па зар само луди су здрави?

— Не знам. Само и ти знаш: она воћка што рано сазре, рано опада.

— Ех — и даље упорно, љутито, наставља — па ја, што оволико живим, сигурно луда, пуста сам била?!

Гледарица је једнако, мучаљиво нагнута над зделом воде у којој се црнио тај »обајани« камен, одговарала:

— Не знам.

— Него... Истина је. Рано је. — И као не могући да издржи, поче чисто као сама себи да се тужи:

— Истина је. Зар ми је знао за детињство, младост, игру, веселье? Ништа му не дадох. А оно, чедо моје, да ја не бих била крива, види да ја не дам, па и само неће, само ми се је одрицало, мучило, патило!

И диже се. Пошто богато обдарила гледарицу, вратила се натраг. Ником о томе није казивала. Нико није смео да о томе зна да је она била код гледарице и она јој врачала...

Али од тада она, љута на њ што он то не не види (види она да он види, зна што она хоће с тим довођењем у службу младих жена и девојака) — већ што неће као да и он греши с њом у томе. Она је знала да је то грех, али [љутила сеј зато што он никако то неће, неће да јој помогне, да буду заједно грешни, смртни људи, већ увек он изнад свију, као што треба, као неки испосник, мученик. Зато баба Стана, љута, чисто махну све. Од тада све махну, и ону бригу и оно старање, и оно њено толико пута већ у свашта загледање. Све она то махну. Чак и кључеве од подрума, магазе, собе стајаће, и то махну. Истина, не сасвим, али већ није их онако вукла за собом, чувала. Сад се знало где су, у соби, више њене постеље, обешени о клин. И кад би јој ко, било унук, било снаја, као пре дошао и тражио да му из ћилера или подрума што да, што треба за тај дан, за јело, пиће, она би често љутито одговарала:

— Знаш где су, иди па узми!

[Баба се разболела, снаха и невеста је негују.]

— Децо моја слатка!

И упућивала је код Младена, да и она иде, љуби га, благодари, захвали:

— Иди код деше, и ногу, стопку где ступне, да му љубиш, целиваш!

Горњи бој целе ноћи био је осветљен, отворен. Целе ноћи баба била као у бунилу. Од среће, занета, једнако говорила:

— Сада могу да идем. Могу, треба да идем.

На уплашено Младеново и материно трчкарање око ње и запиткивање, једнако је као себи говорила, одговарала:

— Могу сада, могу да идем!

Као, сада, свршено је њено. Нема потребе да ту седи, чува, пази кућу, стрепи и не дâ да се пропадне, осиромаши.

Сутра, заиста на изненађење Младеново, дошла у дућан. Али сва преображена. Лица мекша. Очију сасвим мирних и тако милих, готово белих, увелих, остарелих. И обучена у ново, не више завртнутих рукава. Одазвала га на страну и вадећи из пазуха завежљај, који је мирисао на земљу, на воштано платно, предала му сав тај новац о коме се причало да она у тајности држи, чува. На запрепашћење Младеново и одбијање да узме натраг, чува за себе, њему то не треба, а ако затреба, сам ће он затражити, она само одгогори:

— На, синко. Немам ја више шта да чувам. Немам ја више шта да се бринем. Немам ја ништа више. Ти имаш све. Све је твоје. Ја ништа више!

И као дужних који целог века неки дуг носи, целог живота живи и труди се да то једном скине, а дуг велики, тешки, па кад то дочека, однесе повериоцу, који је већ и сам дигао био руке од тога дуга, већ изгубио веру да ће икад моћи тај дужник то платити — он, када то однесе, плати, сам поручује част јер зна да ће поверилац не само то радо платити већ још и више, јер то као да му је поклоњено... Тако и она, чим предаде новац, одмах, а а први пут у животу, у том дућану који је већ у мислима свега знала, у сну целог живота сневала, сваку стварчицу ту знала, али тада, као неки гост који први пут долази, сама позва слугу и посла га да иде и поручи за њу из кафане ракију и кафу, што, на велико изненађење Младеново, у сласт све попи и посрка.

Онда се диже и оде. Али, Младен, смејући јој се, гледао је како иде. Све више ужурбано, погнуте главе. Полако. Обучена у ново као да је из цркве дошла, и ређа, застајкује испред сваког дућана. Разговара се. Мило јој како је сваки пита, с поштовањем устаје и дочекује. Тако, полако, свечано, као да у госте иде, отишла је кући.

И што је најважније, од тада није више она баба Стана! Диже руке од свега: од куће, момака, јела, готовљења, подрума, од свега. Могли су да раде што хоће, да готове ако хоће сваког дана најскупља јела, троше много, колико хоће масла, брашна... Она као да више није била ту. Једном дочекавши тај дан, ту срећу, видевши колико је имања, богатства, колико Младен не напредује већ се стекло, нагомилало, да се сада не може ништа више да поремети у кући, штедња или раскош у њој не може ни да

помогне ни да упропасти радњу, трговину, да кућа сада може раскошно, слободно да живи, креће се као што је ред, обичај, и како је она целог живота желела — диже руке од свега, није се мешала ни у шта, није ништа гледала, мотрила. Слободна, одахнувши, обучена у ново одело, навек у чоханој колији, и повезана око врата белом новом марамицом, седела је целог дана испред куће. И то некако срећно, унесено, и замишљено, сасвим одвојено. Чисто као неки гост. Ако би, као пре, дошла која комшика да што иште па, по обичају, њој се обраћала, она је отправљала код снахе, слушкиња, слуга, тамо у кући, који су радили по њој:

— Иди тамо!

И за све тамо их је отпраћивала, одбијала од себе, не примала ништа на себе. Никакву бригу, посао. Још мање да, као пре, иде по кујни, подруму, надгледа каце масла, сира, брашна, да, као пре, чим види да се у јелу потроши више масла, меса, она, не хукће, него снуждено, забринуто иде и на подруму што јаче, пажљивије затвара катанац. Кључеви, не само од подрума већ и из сопчета, са оних ковчега, све је било остављено снахи на видик, слободну употребу. Нису је се више тицале увече ни седељке, гозбе, вечере, долазак родбине, седење, весеља. Она је, као гост, у челу седела и чекала да, што се изнесе, једе, пије.

Једино што је била као нека пажња, чему се сва предала и помно пратила, гледала, бринула се, то је био — он, Младен. Њега је од сада она само гледала, о њему мислила. Сва јој је од сада брига била да увече, пре но што он дође, она горе, горњи бој, нарочито његову собу, његову постељу, прегледа, види да ли је слушкиња све како треба наместила, удесила. Да увече, седећи испред капије и гледајући како мрак пада, по улици се све ређе чују кораци, из чаршије допире све чешће и убрзаније спуштање ћепенака, она, усред ларме што је по кући, кујни, дворишту од трчања да се заостали посао на време сврши, од светлости и пуцкарања ватре што допире из кујне, на махове, брижно, као журећи их, говори:

— Хајде! Сада ће доћи!

А то је и опомена да све: вечера, постеље, свеће, све буде спремно да, уморан дошав из чаршије, Младен, ништа не чека, ништа га не нељути.

И, увек, чекала би га. Да, чим се он појави на капији, уђе, она му се диже и стојећи га она прва дочекује и некако погнуто, понизно, што је Младену навек било непријатно. И да би то угушио, ту њену понизност изравнао, увек, долазећи, с њом се здравио:

— Како си ми, нане?

Она, од понизности није ни одговарала. Ужурбано викала би у кујну:

— Свеће!

Да изиђу са свећом, осветле му пут. Чак она сама би узимала свећу и светлећи му, иза њега, ишла би, пратила га горе, на горњи бој, куда би он, изишав из кујне у коју би

ушао тек обичаја ради, тобоже матер и брата да види, да прегледа да ли је све у реду — право се онда пео на степенице и ишао горе. Баба би му светлила. Гледала га како, обасјан свећом, висок, утегнут, чисто мирише на суботу и чистину, пење се. Његове широке чохане чакшире отмено му падају у боре, лаковане плитке ципеле нежно се црне према свећи и одударају од белих чарапа.

Горе, слушкиња би за то време, ако већ није пре упалила свеће и осветлила, док би се они пели, мимо њих отрчала и осветливши дочекала их. Младен би се разузуривао. Седао, и нудио и бабу:

— Седи, нане!

Али она, прегледавши по соби, постељу, завесе, да ли је све у реду, одбијала би:

— Нека, синко! Сешћу ја.

И слазила би доле. Не да помогне, већ колико пута да унесе забуну, пометњу.

И онда она сасвим клону, паде. И поче да бежи, склања се. Диже руке од свега. И као у инат, уврећена, поче све чешће да иде од куће, да остаје код родбине по два и три дана. Па кад дође, она долази некако као крijући се, да се не примети, као да није на досади, на сметњи.

Мајка Младенова чисто се уплаши од ње. Није она, не дао бог. Ако је ма за шта пита, она одговара некако умиљато, болно:

— Ако, Сетке, ако...

И чак није хтела више за софру да седа. Навлаш је избегавала, а нарочито кад би Младен био. Поставе. Чекају. Нарочито Младен стоји, неће ни да седне за софру а камоли да једе. Зову је:

— Хајде, нане, хајде да ручамо.

— Не могу, малочас нешто окусих, па сам се заситила.

— Ама, хајде забога, седни макар.

Она једнако тамо, тобож нешто радећи, остаје, не долази. Чини се да не чује, не види њихно стајање, чекање на њу.

— Хајде, нане! — почињу понова.

— Ама, не могу, децо...

Младен изиђе. Долази до ње. Види је како сагнута, у колији, сва већ остарела, згрчена, изгубила у оном количету и једва јој се види ситно, старо лице. Стаје више [ње] и надноси јој се. Моли, а у гласу му се осећа јед, бол, прекор што је таква.

— Хајде, нане, зашто...

Она, већ не могући, одговара:

— Болна сам, синко. — И што више почне да се скупља, усамљује, да им није на сметњи.

Младен је оставља.

И тако, једног дана и умре. Сама, као увређена и кријући се.

То је било једне ноћи, пред зиму. Младен је осећао целу ноћ као неку журбу, лупање по њеној соби, често одлажење слугу по комшилуку и долажење из комшилука. Кад му је теча дошао горе, да га пробуди и да му јави, он га је већ био нашао спремна, обучена и горела му је свећа у соби.

Чим му је теча ушао и он видео оно његово бело, женско, расплакано, али због њега уозбиљено лице, Младен само рече:

— Умре!

И сиђе с њим.

Видео ју је обучену, испружену, осветљену, повезане главе, повезаних вилица. Од одела једва се видела, и једва јој се видело ситно узано лице и онај мирни, а опет и даље онај усамљени јој, као увређени да им није на сметњи, израз.

Ујутру, кад се искупи цела родбина, сав комшилук, Младен је само изишао у чаршију и, у знак смрти, кад су се сви дућани отворили, он, не слуге, већ сам спустио ћепенке, метнуо на дућан катанац и опет се вратио.

Сахранио је онако како је њој доликовало, било потребно и како је она заслуживала и требало да буде сахрањена од њега, свога унука, тада већ газда-Младена, и од свих њих које је толико година она чувала, држала, не давала да погреше, изгубе се, осиромаше, посрну.

И опет се по кући разастре и зацари мирис тамјана, свећа, кандила. Опет почеше да се црне шамије матере му и осталих жена, опет слуге, слушкиње узеше онај свечан, миран и засићен услед јела и пића, од готовљења и изношења за душу, изглед.

Младен је то волео. Чисто му је годила та кућна тишина, укоченост. Оно вечито проветравање бабиног сопчета, оне испред куће на ужету поређане испарене и вреле њене хаљине, постеља, јоргани и душек у којима је умрла.

А тада је била баш и јесен. Јесен увелико, прежутела, обрана, и одавна покривена жутим опалим лишћем; нагурано и отерано свако у своју рупу, између бразда, уза зидове, испод камена, греда, све се то слегло и чека да дође зима и покрије, заледи и уништи сасвим. Под ногама осећало се како је већ и земља тврда, суха, крта.

Младену је то било угодно. Угодан му је био и корак. Осећао је угодност од те оштрине, зиме која се наговештавала, мрзнула и с дана на дан све било чистије, оштрије.

Послови су били у највећем јеку.

То је био као неки излаз за све њих. Смрт бабина чисто као да олакша и целој кући скину неки, не терет, него нешто старо а при том тешко.

Нарочито је то било за мајку Младенову. Свесрдно ју је оплакивала, плакала за њом, одлазила на гроб, не пропуштала ниједан празник, ниједну суботу а да јој не оде и увек понесе понуде да раздаје. Парастоси, четрдесетодневице правиле се код куће, читаве се вечере, гозбе приређивале у покој душе јој. Она, мати му, свесрдно давала, не жалила ни јела, пића, готвења, али, као што рекох, поред свег њеног свесрдног плача, туге за бабом, својом наном, свекрвом, ипак код ње, и у липу и у погледу, осећала се сад нека већа слобода, одрешеност, лакоћа. Да ли што је сада, после свекрве, она прва, она постала господар, или, истина и сада је као и пре радила, онолико кувала, онолико трошила, али сада као без трепета, не бојећи се да ће, ако погреши, мада никад није грешила, бити грђена, прекорена. Сада нема од кога за то да стрепи, била је сама господар, слободна.

Младен је то увидео, знао да је то узрок. Још је увидео то по томе што сада и она, мати, и жене из комшилука, па и тетке му, стрине, некако су чешће и слободније долазиле, посећивале се. И увек их је код њих било. Или су радиле или разговарале. Колико их је пута Младен затицао: доле, у соби, у кујни, раскомоћене, у разговору, ћеретању, и то некако слободно, мило. Младен би их остављао. Само, да не би јаче у очи пало то њихово, целе куће, ослобођење, радост због нестанка бабе, он се као и пре држао одвојено. Ретко се међ њима задржавао.

Колико пута увече, кад дође кући, види да су још ту. Кроз осветљене прозоре виде се окачене њихне колије, стајаће антерије. Кад уђе, њега запахне мирис њихних женских одела, шалвара, минтана. Све устану. Мати му, срећна, излази преда њ и вели:

— Ето, синко, заразговарале се па... — као да му се извини.

— Ако, ако — одобрава јој он. И не седа. Пошто се, стојећи, са сваком здрави, распита, одлази горе, на горњи бој, остављајући их саме да и даље седе, разговарају се докле год хоће. Чак до црног мрака, када их или који од слугу им са фењером или који од њихових мужева дође и одведу кући.

Знао је Младен да је зато, због нестанка бабина, њеног господарства, мати му сад тако весела, срећна, и није се љутио. Знао је да тако мора да буде; само, гледао је да то сувише не буде, не упадне у очи и тиме као грех постане.

Али, мада је то био узрок њеном и целе куће и родбине весељу, слободи, ипак изненади га друго нешто. А то је што, после по и више године, од неког доба почели понеки пут, као у разговору, да наговештавају о његовој женидби. Он испрва није на то

обраћао пажње. Као и увек, с подсмехом одбијао је равнодушно. Али, сада почели отворено, слободно да му помињу. Пре су прво код бабе а њему само кришом. Сада, чак и формално су долазили, нудили: »Пратио ме тај и тај, ту и ту девојку, ако хоћеш, одмах, толико и толико носи«. И после сваког доласка наводаџија к њему у дућан, приликом његова доласка кући материно неко радознало, устрашено гледање у њ, испитивање. Младен то није примећивао.

У том шиљању наводаџија, нуђењу девојака, поред матере, била је нарочито и Јованка. Она је више на томе него мати му радила. Ко зна због чега. Више као из ината, као пакости, јада, да га види ожењена, да види какав ће, као младожења, стидљив, срећан изгледати. О да, ах да! Можда, сигурно зато да, кад загрли жену, разочара се, онда се сети, осети сву разлику, лепоту њених прсију, њена лица, уста, очију које није хтео. Можда је зато Јованка, поред матере му и целе родбине, највише на том радила, изналазила све лепше за лепшом партијом, целог дана с матером говорила, удешавала, налазила наводаџије, док напослетку Младен не увиде и не сети се. Сети се да зато, због тих гласова о женидби, силних наводаџија, већ и момци у дућану и остали по чаршији друкчије, некако слободније га гледају, разговарају се с њиме. Сети се да је сада због тога та навала, што су до сада мислили да он због бабе, због њене строгости, не сме да се жени, па, пошто је сада нема, сада може, сме. У томе, и зато је ваљда и била онолика материна веселост, радост, што се надала, сигурна била да, нестанком бабе, неће имати више он чега да се боји, да се не жени...

И кад Младен то виде, једне вечери, љут, прек, дозва матер к себи горе:

— Што сте побеснеле? — пресече је не дав јој честито ни да стане.

— Што, синко?

— То! Сто пута, не једанпут, рекао сам о тој женидби. И нећу да чујем да ми се спомене, а камоли да ми још ко дође и пита ме за то.

— Не знам ја, синко, ништа! — муцала је и дрхтала.

— Сад знаш и иди!

Како је она отишла, и сишла, ко зна, само после по часа, одоздо дотрча уплашен и усплахирен брат му:

— Бато, нани позлило!

— Шта јој је?

И не хте да сиђе, ни да види. Само чуо како она из куће излете. За њом брат му са свећом, да она где у мраку не натрапа, спотакне се. Она је била чисто луда, без свести. Ишла је, обилазила је око куће, као да би хтела да побегне. Око ње уплашено оптрчавао је брат му и, преплашен, плачно је звао да се освести, прибере.

— Остави ме, бре!... — плакала је она и даље лудо, бесвесно, са рукама под пазухама ишла и нарицала, плакала:

— Куку, куку, сине! Куку, чедо! Куку, мртво дете моје! Шта мајка дочека!

Младен горе са подбоченом главом, са испруженом згрченом руком, слушао је, гутао јед, љутњу. Није смео доле к њима да сиђе јер, бојао се, заборавиће се и чисто би је тукао, толико му она дође тешка, мрска са тим њеним нарицањем, кукњавом. Ко се надао да ће се она толико заборавити, што ће он бити »сув«, без жене, без порода.

А она никако да се утеши. Неколико дана трајало је. Дању и којекако. Смирила би се, заборавила у послу. Али ноћу, кад све легне, поспи, Младен би горе чуо одоздо како кроз таванице из собе њихне допире плач, јецање, уздаси, и то такви дубоки, жалосни уздаси, да би Младену постеља испод њега задрхтала... Знао је како она сад, не смејући због њега овамо горе, да је не би чуо, грца, плаче, тресе се и увија јорганом, да се не би чуло.

То је било сваке ноћи, све горе, све теже, док једне ноћи Младен, осећајући како ће пући од јада, слушајући како она, мислећи да они већ спавају, предала се и на сав глас кука, јеца, не диже се, сиђе и оде до ње. Затече је повезане главе, уплакану, сву мокру од суза, плача. Приђе јој и наже се. Никад дотле није се осетила толика љутња у гласу му. Чисто се тресао над њом:

— Шта плачеш?

Она, купајући се у сузама, окрену главу од њега:

— Ох, бре, синко!

— Што ме живога оплакујеш? — И настави с горчином: — Чуј! Ако не престанеш, сутра одох и никад више нећеш ме чути...

— Не, чедо!... — поче она пренеражена.

Он оде.

И никад више она не [заплака]. Али, као пресечена тиме, њено лице као да остаре, омекша. Подваљак јој се збрчка, и њене меке, топле материнске пазухе, прса, као да усахнуше, изгубише се. Корак, кретање постаде јој спорије, учмалије. Свакад са завученим рукама у појас, под груди, видела би се како иде, надгледа, ради, спрема. А од Младена чисто је стрепела. Сасвим га, од страха, остави, напусти. Дрхтала је пред њим. Пред долазак му из дућана, на ручак или вечеру, она би се уплашила, ужурбала. Почела би да завирује, час у кујну, час горе, у његову собу; да жури слушкиње, слуге, да раде, сврше што треба да, кад он дође, не примети што, не намргоди се. И кад би дошао, дочекивала би га понизно, страхом седела испред њега док би ручао или вечеравао, надгледала да му се све донесе, ништа не заборави. И све ту испред њега била, док год се он не би повукао и отишао.

И опет отпоче живот по кући као пре, као што је требало...

VII

... Али и то престаде. Престаде да се радује успеху у радњи, множини новаца, успеху у чаршији, родбини. Нарочито у родбини, што све доведе у ред, све их око себе искупи, подвргну под себе, заплаши собом, да су тиме, страхом од њега, сви прегли на посао, ушли у ред. Није могло више да буде ни свађа, ни зађевица. Још мање, као по другим фамилијама, оне непослушности, беса, као неко одметање млађих од куће, родитеља.

Једанпут је било само што је попустио, смиловао се.

Био је то један рођак, једне његове тетке син. Она остала давно удовица. Имала само то мушко. И тамо, у Оџинци, са тим својим сином живела нешто од имања што су имали, а понајвише од рада. Нарочито у последње време, кад јој ојачао син, постао велики, баш се били отргли. Син јој је почео увелико да сади и суши дуван. Истина, као и свима, тако је и њему Младен помогао.

Он га је, истина, виђао али не баш тако изблиза, још мање да му је он овако, насамо, излазио, да га је он звао. Био је питом и пун неке свежине, оне пољске, а међутим лица као у девојке. И што Младена највише дирну, то беше оно његово понашање чим уђе, појави се још на прагу. Знајући да је већ све свршено, јер чим га је он звао к себи, то се зна [да је за казну], он, не знајући шта ће, од срама, стида и бола, зграну се и, покрив лице рукама, одједном, место да назове бога, проговори ма шта, он, као дете, груну у плач:

— Тетине, тетине!...

У том плачу није било ни прекора, ни молбе, ни жаљења, већ само плач, страх од њега, Младена, јер је знао шта има да буде чим га он зове. И тај толики страх који Младен виде, који је он распростро међ својима, то Младена као потресе. Усне му задрхташе, грло му само приону и, кад сачека да се он сав црвен, окупан сузама смири, прибере, рече му:

— Немој. Срамота је толики па да плачеш.

После, матери му поручи да »не дира дете и нека му узме ону коју он жели«! И после, и даље их је помагао, они као и пре долазили. Он постао добар, већ сасвим свој

домаћин. Ипак, Младену је био непријатан. Непријатан као сведок који га је опомињао колико и колико...

Једно вече одазваше га. Много јој [Јованки] било тешко од пре ручка. Била на самрти и нису се надали да ће се повратити. Али повратила се, и прва реч била је он. Њега зове.

Он оде.

Лежала је као и пре. Претрпана јастуцима, јорганима, са избаченим рукама преко јоргана и заваљеном, окренутом ка вратима главом.

Чим Младен уђе, њега порази онај поглед и осмех којим га је дочекала. И лице било јој друго. Не старо, измучено ропцима, самртним мукама, већ бледо, чисто, са упртим очима болним, и милим осмехом. И чим га она сагледа, као виде, упозна, па само као да се насмехну, а чу се запевка:

— Нане!

— Свећу! — викнуше.

Младен се, неугодно потресен, љут што она тиме и себе и своју љубав издаје, повуче готово љутито у кујну. Тамо наиђе на мужа њена. И чисто да прикрије а да као испита да ли он, они, сви, у томе што га је звала, виде нешто, нагађају, упита га:

— Што ме је звала? Да није имала нешто у аманет да остави. Да нисте о томе говорили, па имала какву оставу за цркву да остави?...

— Не — одговори — него тако. И пре док је [лежала], она је увек или тебе или оца позивала. Вас двојицу само имала је на земљи...

Покаткад занесе се. Остане сам код куће. Празник. Мајка му, са братом и снахом, оду у походе по фамилији. Свечано, лепо, срећно. Њега већ и не питају. Као да су га махнули, оставили. И, само кад се обуку, пођу, они дођу до њега да му се јаве.

— Тате, ми одосмо! — вели му снаха и прилази руци.

Брат му, њен муж, он из своје нове куће право с мајком одлази на капију. Као да им је неугодно да их он види тако задовољне, срећне, што ће да се проводе, шетају. Стид их од њега. Зато они из куће право одлазе и чекају њу код капије, док она овамо код њега дође, да му јави за њихов излазак, пољуби га у руку и врати се.

Младен зна све то. Осећа. Осећа како снаха му, љубећи му руку, овлаш је и брзо додирује, жури се да што пре склони се испред њега, оде с мужем на седење, веселье, ћеретање.

— Ако, синко! — вели јој. — Само, гледајте, раније дођите. Немојте да се задоцните.

То као обичај, по дужности говори јој, а зна да ће се они, ако их тамо, код пријатеља му, задрже, оставе на вечеру, вратити чак у ноћ. Зна он то, али тек његова је дужност да каже, посаветује.

Они оду, затворе капију. Он остаје сам. Седи до прозора у соби. Прекрштених ногу, завrнутих рукава од кошуље, расхлађен, раскомоћен, са упртом главом у двориште кроз прозор, остаје он да седи. ћути, мисли. Осећа како дан, и то неисказано високо, некако више њега и иза њега, горе по небу, диже се, растеже и пада. Гледа како башта, зелена, велика, густа, са уређеним лејама а прошарана осушеним белим тулузинама обраних кукуруза, мирише свеже. Како се према башти јасно, бело оцртава нова им кућа. Њени правилни прозори, зидови. Како по улици, иза капије пролазе људи, иду било својим кућама, било на седење, вечеру, весеље. Из чаршије опет жагор, кретање. Из које кафане чује се свирка. А опет, све то од њега некако удаљено, високо и заједно са мраком, ноћни одлази, диже се од њега, усамљује га...

И чим то дође, чим почне таква усамљена ноћ да му се предсказује, да је осећа, одмах се диже, пали свећу, пушта капке и затвара прозоре. И према свећи, с наочарима; с бројаницама, нагнут над књигом, чита увек Стари завет. Чита а горчина га дави. И, по несрећи, увек наиђе на псалме који се с њим подударају, његово исказују:

»Заробљен сам, Боже!«

И тобож од побожности пушта на вољу [сузи, болу]. Чита псалме, вапаје, бол. Чита као себе да чита.

Чита док год се његови не врате, не затекну га над књигом и, од страха, не смејући да га ослове, само прођу поред његове собе, да их он чује да су дошли. А он их чује и после, даље, како кришом, из потаје оду у подрум, да ваљда још један бокал наточе и да тамо, далеко од њега, попију, рашћеретају се...

Колико пута, усред задовољства, мира, њему преседне. Обично после вечере, позно у ноћ, у јесенску ноћ кад остане сам у соби, у постељи лежећи. Леже рано, само да би што пре ослободио укућане. Док он још није легао, свукао се, зна се да мора све као што је. Да су ту, у старој кући, по кујни. Зна се да нико не сме пре њега да оде, легне, разузури се, ослободи. И, да би они били што пре слободни, увек је и преко воље рано легао, гасио свећу, чинио се да спава, да би могли онда мати му, брат, снаха да оду у нову кућу и тамо, ослобођени, седети, разговарати.

Колико пута тако Младен, слушајући како у соби влада тдшина, топлота, мека утутканост, иза њега спремљена чиста прострта постеља, испод главе јастук с новцима, распасан појас, колија; како тамо, код брата у новој кући, мајка нешто послује, уноси, износи. И то тихо, као стрепећи да њега овамо не пробуде, не разбију му сан. Зна да мајка му, слободна тамо, код нове снахе, млађег сина, можда доноси вина да сви заједно, у новом стану, пију више него што им је за време оброка заједничке вечере било довољно... А можда брат му, млад, срећан, тек сад ожењен, одвојен од њега, у својој соби, слободан, знајући да га неће видети...

Он, овамо, изненада, уздахне. А како би волео да се они њега не стиде, да је он тамо с њима, пију, веселе се! И од горка јада, дерта, пуни чашу вина из чутуре, наливену диже да је пије, онако горак, жедан, да је сву, наискап... Али, дижући је, у исто време осети да ће му то још мало вина, више од пола ако је испије, као ухватити га и, можда, сутра биће му тешко. Препиће и нашто онда нов бол, јад, што се ноћас није знао да умери, пије колико треба?

И зато, чисто од једа, оставља чашу и леже, не да спава, него да лежи, слуша како ноћ тиха, за толике мирна, задовољна, полако све се више хвата, долази...

А њега сан не хвата...

VIII

Пуче пушка. Чу се да је Лесковац пао, Грделица освојена. Почеше да грме топови иза Пљачковице и Крстиловице. Поче да грца и пуни се царски друм од побегле војске, башибозука и Турака што остављаху Ниш, Лесковац.

Чаршија се затвори. Наши, остали, почеше да траже турске куће богатих Турака, и да се под њихово окриље стављају, осигурају се од напада, пљачке разбијене војске и бегунаца Турака. Богатији спремали су се, опет, да беже, иду у Лесковац, Ниш, где је била српска војска. И сви су трчали око њега. Чекали да он каже, одлучи се па да пођу, али он, као да није ништа било, као увек прибран, миран. Излази пред дућан, седа на ћепенак и с прекрштеним ногама, изувеним ципелама, бројећи бројанице, као у најмирније и најсвечаније дане, седи.

А топови не да грме, приближује се хука, чак се осећа и мирис барута. Он седи као да није ништа. Само на лицу му као неки одсјај, ватра, смех.

— Хајде, газда-Младене! — Трчкарају око њега преплашене комшије и почну да му говоре како су они све спремили, посакривали ствари, натоварили на кола и само њега чекају да се он реши и пође.

— Хајде, већ Грделица пала. Ено по селима већ се виђају Срби.

Он не одговара. Миран. Само, као да не може да издржи нешто у себи што га гуши, те се хвата за грло и таре га, и смејући им се одговара:

— Чекајте! Сад ћемо, сад.

И после, опет као пре, не решава се, не одлучује. Ови једнако чекају, трчкарају око њега. Он их увек умирује, као храбри. А међутим све више беже из осталих маала Турци, те се и они спремају да беже.

— Хајде, газда-Младене. Немој више. Сви ћемо да изгинемо!

Дотрчаше до њега и почеше да му причају како се Турци, спремајући се да беже, договорили да прво испошљу жене, децу, и онда да се врате и све Србе посеку по вароши.

— Хајде, газдо!... Турци испраћају буле, домазлук, па ће после да се врате и све нас исеку. Јер Срби већ све узели. Ево их у Пљачковици, Крстиловици. Сад ће овде покољ.

Он се реши.

— Идите ви, ја нећу. Зар, кад дођу наша браћа, пусто да нађу? Да нема ко да их дочека... вино, ракију... да их угости?...

И они одоше, он оста. Заиста не оде. С осталима посла и своје.

[Матери вели:]

— Хајде ти! Доста. Не можеш све да понесеш.

Али она није носила ништа. Само, као луда, чисто изгубљена, не знајући где ће од тешке муке, ишла је из кујне у собу, из собе у подрум, и једнако, једнако надала се, дрхтала да ће напослетку и он да се предомисли, реши и он с њима да путује. И не знајући да то зато чини, једнако се вукла, ишла, као да има тобож још шта да понесе, једнако чекајући као на то његово решење, да и он с њима оде, не остаје сам, у сигурној, јасној смрти.

А да му каже? Ко сме да му каже? И зато, клецајући, обамирући, ишла је, вукла се, а свакад са упртим, преклињућим погледом у њега. Сузе само што јој не груну и не закука углас. Па бар да сме да га изљуби! Ни то. Ено га какав је: строг, нем, каменит. Само строго стегао усне и као да не дише. Чисто чека да они оду, што пре, као у инат неком да оду, да их испрати, а он да умре.

Младен стојећи на капији, до кола у којима су већ били брат му и снаха, гледао је матер. Погађао је, знао је зашто она сада тобож тако иде, лута, као да је нешто заборавила да понесе. И, с неисказаним болом, горчином, која му је палила грло, ишла на нос, мислио је како и сада, на последњем можда растанку, мора да је према њој строг, сув, чисто да је пресече и заповеди да што пре седа у кола, да би што пре отишла. Мора, јер ено друм почео све више да се пуни, црни, закрчује колима осталих бегунаца. Зато Младен, скупљајући сву снагу, не могући више да је гледа како једнако луња, иде по већ пустом дворишту, празној кујни и кући и једнако у њ преплашено, молећиво, убијено гледа, напослетку што строжије викну, осече се на матер:

— Хајде већ! Докле то? Хајдѝ одмах!

Она само клону. Виде да је све свршено. И не знајући шта више може да ради, са обореном главом, као пресечена, пође колима. Толико је била убијена да, пролазећи поред њега, није смела ни да га се дотакне, опрости се, загрли га.

— Пољуби ме!

Никад у животу тако горко, болно као тад што прошапта Младен, видећи како она не сме да се опрости, али уздржавајући се да ни брат ни снаха то не чују.

Она паде пред њим.

— Ох, бре, синко!

Сам је он морао да се до ње сагне, чисто узме је, да би могла да стоји на ногама, да би могла да метне своју малаксалу руку око његова врата, загрли га. Сам је он морао да јој принесе свој образ њеним устима да би га пољубила. Сам ју је морао да унесе у кола, ни толико она није могла, и да брзо, ужурбано, као да прекине, уништи све то: сузе, бол, стежући грло, још једном сухо, строго понови брату све оно што му је већ толико пута казао, наредио: шта има да чини путем, у којем месту, у ком хану да одседне. Има само да се јави, каже чији је брат, и све ће имати. За све се он унапред постарао.

— И сад збогом! Срећан вам пут!

И с тим обрну се од кола, не могући више да их гледа, нарочито матер, чију је главу видео како подржавана, наслоњена у снајкино крило, само се тресла, климала, и, из страха да је не би он чуо, чуло се како уздржано плаче, јеца.

Није хтео ни да их, по обичају, одгледа док не изиђу и не замакну из улице, већ се одмах окрену и уђе у кућу. И ту, у пустој, испражњеној кући чисто одахну. Осети се сам, сигуран. Чврстим полаганим кораком упутио се кући, и пошто још једном прегледа по празним собама да ли није што заборављено што треба склонити и сакрити, пошто још једном обиђе подруме, двориште, он се онда повуче у своју собу. Седе да мирно, строго чека шта ће бити. Да слуша како чаршијом крче једнако кола бежанаца Срба и Турака, и варош се празни, камени, очекујући грмљавину топова и пушака, која се још није чула разговетно али наслућивала, осећала, приближавала.

Са једним мангалом жара у малој собици, саračани, седи. Слуша грмљавину топова око Два Брата. Три ноћи била гужва и врева по вароши. Он на живот и смрт нагађа да ли су Срби или Турци... Па када чује да нада сву грмљаву одјекне хука каквог силног топа, он као да је распознавао, уверен је био да је то српски топ и, пошто је био сам, загрцнуо би се бришући сузе:

— Слатки мој топ!

Муцао је и тепао му као своме чеду рођеноме...

И кад је настала пљачка турских, а и српских дућана, магаза, сви остали, први људи, газде, док су неки пљачкали, неки се гурали око општине за власти, положаје. Газда Младен није се видео. Код куће је био. Чекао своје да се врате из Лесковца готово у празну кућу, цео дан шетајући се, живећи само од дувана. Сит је био. Само је пушио. Чак, дању, није се ни видео, излазио, као да је спавао, да би могао што више

ноћу да је будан, шета се слободан око куће, дућана. Као да је тиме хтео да надокнади оне силне ноћи под Турцима када није смео да изиђе, појави се од куће у мраку, ноћи...

У празничном оделу, новој колији, чоханим чакширама, са засуканим рукавима, да му се видела бела, нова кошуља, украшена чипкама, са натраг забаченом и везаном колијом, да му не смета у ходу, износио је котлове пуне вина. Нудио. Није морао да нуди. Чим изнесе, чује где му војници, грабећи да пију, вичу:

— Хвала, чича!

Он се загрцне. Суза радосница кане му у котао. Он је види како падне и одскочи од кристалне површине вина у котлу. Застиди се. Набије чак до очију шубару, да му се сузе не виде, и враћа се да још доноси.

А момку, тамо у кући, показујући на запаљене греде, даске по крову, вели:

— Гори, гори! Не гледај!... Браћа наша!...

IX

Једне вечери дође раније кући него обично. Право оде у собу. Седе. Испред себе метну тевтер, расклопи, метну наочаре а поче да рачуна. Кад се смрачи, само викну:

— Свећу!

Мати му унесе. Свећа нова, у златном високом чираку и упаљена осветли њега спреда и место око себе као котур. Мајка, кад је унесе и стави преда њ, затече га погнута над тевтером, са пером иза ува, без горње колије, већ само у јелеку чоханом са редовима дугмади спреда и крутом, високом јаком.

Кад она уђе, он диже главу.

На њено »добро вече« оста погнут над тевтером, набрана чела и некако горко, суво укочених очију. Она, пошто остави свећу испред њега која га осветли, постоја и, кад он никако се не осврте ка њој, упита га:

— Треба ли ти још штогод?

— Не, — одговори — него кад дође онај (брат), кажи да га зовем.

— Он је, чини ми се, у горњој кући. Треба ли ти одмах?

— Не. — Али после, као да се предомисли, брзо додаде: — Добро, зови га.

И, бацив наочаре на тевтер, оста да чека, гледа како мајка му, већ испуњена страхом, наслућујући шта ће између њега и њенога Мике да буде, одлази испред њега као скамењена, убијена тугом, несрећом.

Мало после брат му дође.

Дође тихо, нечујно, са страхом, држећи фес у рукама и, кад уђе, не усуди се да му ближе приступи, већ ту, до врата, стаде.

— Ево ме, бато.

Младен диже главу, погледа га. Отвори уста, а већ осећа горчину у грлу.

— Теби — поче он тврдо, суво — није добро код нас. Много радиш а мало имаш. А и то што имаш не смеш да трошиш, расипаш као што хоћеш. Ниси свој газда. А хоћеш да си свој, да се оделиш. Не можеш више код мене.

— Зашто, бато?

— Нема: зашто. Ево: ово од оца је остало, ово имамо, и све напола. Или, за ту половину што имаш, узми новац, да ти ја исплатим; или ти моју половину исплати, па ја да идем.

— Ох, бато. Зашто ти да идеш? — болно поче брат му.

— Ја да идем. Тако!

X

И после као да на све намрзну. Ништа као да није хтео да види. Све му није било као што треба, ништа не вредело. Тешко томе ко би штогод учинио погрешно! Никад да му он опрости. Никакав изговор, никаква молба, обзир није помагао. Тога никад не би погледао, ни проговорио с њиме.

Па и кад све уреди, потчини себи, као пресече: да нико у кући, у дућану, не сме да ради друго него оно што је он рекао, да се не сме ништа да чини, мисли, жели, креће се друкчије него као што је ред, као што он хоће — опет је био исти. Сув, нем, стар, спечен и горд. Знало се његово шта је. Кад ће устати. Колико ће проћи док се обуче, умије, да га онда чека спремљена кафа, спремљене, очишћене као огледало ципеле. Кад ће отићи у дућан, прегледати га, проћи магазе, проћи свуда а да за то време сви у дућану, и брат, и слуге, стоје неми, укочени, чисто да не дишу, да се чује како шушти његово џубе и ударају зрна на бројаницама.

После ће у цркву. И тамо, у цркви, морало је бити као код куће. Све је морало бити у реду, на време. И попови, и клисари, сваки да је своје свршио и и готови да су кад он дође, да почне јутрење или служба. Чак и просјаци, поређани с обе стране, кад би он долазио, устајали су, збијали се унатраг од њега у редове, не пружали руке за милостињу. Зна се кад он даје.

После би у меџлис. И тамо, ако неће остали као он, он би упорно, уврежено, гордо седео, не говорио ништа, само ћутао. Као дошао само тек да је он у реду, да му се не каже што, да он са себе скине сваку кривицу. После би одлазио.

И, кад после подне не би имао каква посла, пред вече, увек би излазио изван вароши, у Текију, да тамо испод редова густих и високих топола седи, пуши, пушта бројанице, да слуша како више главе му заносно, предвечерње, свеже шуште тополе и разносе ка виноградима ћарлијање, мирисе... Па да се опет враћа, пролази кроз улице, да му жене испред капија, чим га виде, устају и неме, са страхом, остају стојећи док он не прође суво, споро, високо, а да се на њему не види шта је: да ли је задовољан, да ли љут. Ништа.

XI

Тако је и умро. Нико није ни знао ни смео знати кад је легао, разболео се.

Нико није смео да му, као осталима, донесе понуде, пита, моли. Што је хтео, сам је наређивао.

И сахрана му је била таква. Тиха, стара, строга. Сви су дошли. Сви дотрчали. Сваки са неком журбом, веселошћу, радујући се што може да докаже колико су га поштовали, бојали га се, ценили. Сваки је журио да учини што је његово. Цела га је варош сахранила. Све су цркве звониле. Сви су попови са владиком били. Чаршија била затворена, и сва му је била на пратњи.

После сахране девет софра се изређало и пружило. Целе седмице товарима се на гроб му износило, а код куће четрдесет дана су се, док год му душа из куће није изишла, просјаци целе вароши хранили и појили.

Кад су, после тога, наишли на »тевтер«, отворили га да виде ко колико дугује, у том дугачком, старом, његовом руком уредно вођеном тевтеру, на једној страни, сасвим изненада, нађено је забележено — ко зна када, ваљда у какво пролетно саблазно вече, ваљда у какву тиху и миришљаву ноћ — и ово:

Умрећу рањав и жељан.

И потписао се, али не: газда, хаџија, већ само *Младен,* и ништа више.